2

शारीरक मीमांसा
भा॰ अ॰ १ प्र॰ ६ का चतुर्थ
पाद: प॰ २८

1

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मी° श्री २

ॐ श्रीगणेशाय नमः यत्नानामीवर्त्तेस्मृतिकर्कोत्तितिर्वानिना लक्ष्मणेनसर्वश्रुतरामननामास्मितिर्भयं । आवृत्ति
रसकृदुपदेशात् साधनेनिरूप्यफलेनिरूप्यत इत्यथाध्यायेर्ऽन्नफलभावमंगनिमाह तृतीय इति फलप्रसंगेनोक्ता
निरन्तरादिसाधनेषु विचार्यत इत्याह अर्चीति पूर्वसाद्गादेवश्रुत के समासाहिसाधनेचिंतितं संप्रति फलापतिरा
समाह्न्यादिकमत्ताश्चाधिकरणत्सर्थ्किंमतेनवेदानभूतीवन्नुक्तितत्ताद्वितीयपादेउक्तानि तृतीये अनिराद्दिमा
र्गस्याननास्यचनिर्णयस्तस्यैतानोपास्तनयोः फलनिर्णयः इतिपादार्थे विवेकः आद्याधिकरणस्मश्रवणादि
साधनविषयमनघटयानुग्रानदर्शनात्मसाधयमाह आत्मावारेति श्रोतात्मश्रीसाधनफलविचारात्मकत्वात्

श्रीगणेशाय नमः आवृत्तिरसकृदुपदेशात् १ तृतीयध्यायेपरापरविद्यासाधनस्य विचारः प्रायेण
समाप्तः अथेदानीं फलाप्राप्तिमिति अथगतानन्तरामहंकिंचितिचिन्त्यते प्रथमस्तावत्कृतमिति
दृष्टिकयोः साधनाश्रयविचारशेषमेवाह स्यात् श्रवणमननिदिध्यासनेभ्यः न
मेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवाक्यः सविविक्ताविनिश्चयेवमपिश्रवणाद्यसा कृत् किं सकृत्प्रत्ययः कि
मसकृदावृत्तिरेवेति किं तावत्प्राप्तं सकृत्प्रत्ययः स्यात् यथा प्रयाजादिकृतसकृतार्थत्वात् अभ्युपगमात्
पापहाननिक्रियस्यादिसकृदनुष्ठानात् कृतोपि न अस्कृदुपदेशात् अन्येष्वप्यत्र निदिध्यासितव्य इत्य
वमादयः एवंजातीयकोऽसकृदुपदेशःसकृदावृत्तिं दर्शयति श्रवणमननिदिध्यासनवदिति कृत्वासकृदुप
देशाश्रवणवदेवोपासीतेत्येवमादिषु न श्रुतिवाक्येषु नमः प्रत्ययानुवृत्तिकर्तव्यासकृत् असकृदुपदेशात्
तथा मनवो निदिध्यासितव्य इत्येवं जातीयकोऽसकृदुपदेशः प्रत्ययावृत्तिं सूचयतीति ननु सकृदावृत्तिः
मेवार्थं कृताधिकमिति न दर्शनपर्यवसितत्वात् दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि
दृष्टार्थानि भवन्तीति यथावघातादयस्तण्डुलनिष्पत्तिपर्यवसानाः मोक्षे विशेषाभावेनसकृद
नुष्ठानस्य विधिवैयर्थ्यात् इत्येतत्सर्वमुपपन्नमाह किं तावदिति अत्र पूर्वपक्षे श्रवणादेःप्र
याजवदेकदाकृतस्येदंफलजनकत्वानेनवज्ञानवत् दृष्टार्थत्वात् अनुष्ठानफलमभिमन्तव्यमिति भेदः असकृदुपदेशान्यथा
नुपपत्त्या साधनावृत्तिरपि न सा स्यात् अस्यार्थमितिभावः ननु समर्थयति अवघातादीनामावृत्तिवद्युक्तमिति
तथा चावृत्तेनाप्युपासनानावृत्तिमाह व्याहनेवति ज्ञानं कालान्तरसाधनं भवतीत्याह नवेदेति यदीष्यसकृ
दुपदेशादावृत्तिस्तर्हि यथोपासनं सकृद्वाक्येनानुष्ठानीयं नाश्रितमित्यनुपपत्तेः अवघातादेर्वन्ननुनिहावात्मे

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मु॰ २

पृ॰ ४

2

प्रयाकस्याहता वंविष्यत्वानुपपत्तिरित्याह नेतिक याथीति स्वतो या कस्य च क्रिसादिन्याव्यक्तावधीत्यर्थः वाक्यपुक्तिस्याप
रोपस्तानेत्राने व्यपरोदात्तनार्थमाप्नुतिरितिसंज्ञके अवधीत्याहेति तयोः परोक्षत्वान्येकत्वस्वभावादाप्नुतावपिनस्या
ताकारः स्यादित्यिपरिहरति नापक्षदपीति तयोस्तात्ताकारस्यामर्थ्यपरिवारपरोक्षत्वानस्यामर्थ्यमनुभययाआपूत्यन
पदेनाह तस्यादिति प्रमाणैवचित्राद व्यानुमानित्यमः स्याद् नवेति प्रमेयस्यानंशत्वाचनेत्याह अपिचेति द्वि
नैकत्वावपि तदनुपपत्तेः यदिहि तत्वमसीत्येवमादीयकवाक्यस्य कुत्तयप्रमाणं ब्रह्मात्मत्वमनीतिनेत्याह यत
मल्लदेवावगमानमनुमादधिगतीनि वाक्यस्यास्यादया अनन्तकेवलत्वाकाक्य्यर्थसात्मकंतथाक्रो
स्वतोप्रत्यपत्त्ववाका मनुभावयिष्यतिर स्वात्मत्वमिति तथाप्यनुमानेयकामेवमापिद्वित्र किं मकृत्म
हनेवस्वमर्थमनुभावयिष्यति अत्रापि स्यात् माहावाकेनत्वमासान्यविषयमेवविशेषान क्रियतमोवषाव
विषयपयास्तिमेद्धयेमूलमितनावाक्यादाच्छकणादिलिगादनुमानसद्भावसामान्यमेवपरः प्रतिपद्यते
नविशेषमनुभवनिथयामपवमूलीविशेषानुभवस्यविषयानिवर्तकत्वनवकद्यीहतिविशेषमतस्
दपितावन्मात्रक्रियमाणाविशेषविताने नयसभवाद्विसम्प्रकाशास्यप्रयुक्तिस्यासत्वगते विशे
षः शतकृतापिप्रयुज्यमानाभासमेवगानुयाकृते तस्माद्विशात्प्रयुक्तिस्याविशेषः प्रतिपद्यते तयादिवासी
मान्यमेवाभयथापिसकृत्प्रयुक्तेपवत्तेसकार्यकुरुत इत्याप्नुमनुपयोगः नवसकृत्प्रयुक्तेयात्प्रयुक्तोकस्मा
विदप्यनुभवेत्तोसादयत इतिशङ्काने नियतं विचित्रशक्तत्वात्मतिपत्स्यामु श्रुतिवानेकाशावतेलौकिकेपद
षेसामान्यविशेषबुभुक्षेकतावधानेनैकसमासमवधारयमप्रपरंपरमितिस्याद अभ्यासोपयोगो पद्धाद
तोरणारकग्रहणादिषु ननु निर्विशेषेतत्स्यात्किमाशास्य इति चेत् तत्त्वमाद्यात्मकेप्रमाणेनावभासापत्ता
ग्रहेति अत्रोच्यते भवेदा वृत्त्या नयकात्तपतोयत्तत्वमसीतिसेहकेवलमेवअस्तात्मत्वमनुभविष्यन्ति याध
त्वनयाक्षेतितं प्रत्युपपुरुषनएवाहुतिः तत्वाहिवादापकस्त्वमसिश्रुतकेनादप्रपदिष्यभयपवमामगवान्वित
पद्यतितिष्ठनः तत्रः परिचोद्यमानुत्तनदाशङ्काकारात्नित्राकृत्यतेत्वमसीत्यवासकृदुपदिशति तथा चश्रुत्यो
मतमोनिदिध्यासितव्य इत्यादिदर्शितं ननु तत्त्वमसकृत्स्तेश्रुतवेनत्वमसिवाक्यस्वमर्थमनुभावयितुं नशक्नोति
पोद्यपिकामीसूतकसि जन्मान्तरामासानिवलसमस्तासंभावनादिप्रतिबन्धः कश्चित्प्रतिबन्धवानिति तन्मा द्युप्रमा
हतेरानयकामिषु हिनेयस्य नुमति बधलिपासमनदपतेतिस्यापत अत्रोच्यते इति श्रावृतेः प्रतिबन्धनिरासार्थ
वेलिङ्गमाह तथाहीति यथाबलाहितश्वभटसातान्कावधोकसिपत्रात्रमभासममेतत्ततेतथास्यात्मसाक्षात्कारवाक

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ध्यानस्यान्वाहूर्नेर्वेदोपासीनतिराह्वेश्च मत्वान्केवलार्थीकत्वमिमाह श्रुतिश्चेति शुक्तपाक्तिराहुस्माहु निवाचितंनयापिवेदेष्वि
ष्वाहेत्यकवेदनेश्रद्देश देवुकयमाह्निति सिद्धिरित्यतआह विपृथाशेषश्रुति शाहयोक्ता यत्रमुद्रादेवति कविरितिसर्वज्ञोपहे
दनलक्षणात नैरुक्ताद्व्यापिय- कश्चिद्धदेतमकलेसर्वं मनमेवतीर्वतइक्र इत्यमयोन्तह्ददेवेन वैधरुतक इति इहसभूनितस्मानेर
वचनन्तमच्चुनोरुक्तान्येवाचनानक्रति: हे भगवन्नतारे कविहितादेवतो मेन्त्रया यिमयाम्युपदिशो त्यर्थः एवसम
प्तनिर्गणासानकान्वसायनः ध्यानस्याह निः आत्मनायासिसूत्रचद्दच्चार्थवानक वामामननयोः कसकृदुपदेशादर्थसिद्धेराह
तिरिति विशेष: आदित्यस्य कस्येवाहीथमुपासनान्यमनमेकत्वश्रुतोमीति कोनीतकि: पुत्रं सवाचानेत्यत्र

श्रुतिश्चोपासनेनिदिध्यासनेच तंतमेवोपनान्निराणोवक्रियाममिधीयते नथाहिलोकेमहम्मुपालेराजानमुपास्त
इति चयत्ताल्येथागवेदो नन्नवंतनेरुणवमुक्तेतमथाप्नुतिश्रोविनत्ताथापतिमिति यानिरंतरसमुदाहरति
प्रतिसेोक्तवाक्येवमभिधीयते विपृथास्त्वाश्चवेदा तेषुयातिरेकाणद्यैनोरयणते कविरितिनोपक्रमोपासना
ममहवति यथाधरनेहद्द यत्मवेदसमयेतद्द्भारामुत्रवमएतोभगवोदेवतो याचियादेवतामुपास्तरति
कविशेषापासिनोपक्रमाविधिरोपसमहरतियथानेनाज्ञरत्नयपासीतेत्यत्रभातिचनयोनिचकीर्तयाथाण
श्रद्धवचेसनयएवंवेदेतिमस्मान्मकृतरुपदेशाद्ध्यानाह्नतिसोह्महक्रृदेशमन्त्राह्नते: तूचक: लिङ्गाच २ लिङ्गम
पिप्रत्यथाह्नतिप्रमाणयतिनयाधुहीथविज्ञानप्रस्तमादिप इहोपरस्मातदेकप्रचनादेशाकपोद्यरसोत्सपर्था
वर्तपतिरितिरश्मिवहुत्वाविज्ञानेवेदुत्वचनाधिविदधनिहवत्यसमावृतिदर्शयतितनावस्माम्यत्स्ववश्रमये
षाहनितिसिद्धि: प्रजारम्भवत्नामसमाप्यफलेषुप्रसय्ष्वाहुनि: तेषाहुनिसाध्यस्यातिशायस्यसमवात्
यत्नुपरब्रह्मविषयः प्रत्ययः नित्यषुद्धवुदुमुक्तस्वभावमेवात्मभूतपरब्रह्मसमर्पयतिनत्रकिमर्थोवृति
रितिमतन्नुत्तोविषयनालमप्रतीयतनएवनेवावृत्तमभ्युपगमइतिचेत
धामाहृत्या: किंतदर्हनरमीनादिसंवचणधावदेयतमस्थगा नमेवसतप: नलोपन्तोहसः सत्रपर्थाहृतिशाहा
सिद्धवदृष्टीथध्यानस्याहृतिरुकाननोध्यानस्समामान्यलपयवसितस्सामान्याद्यलिङ्गात्सर्वत्रअवणो
मननन्यानेवाहृतिसिद्धिरित्याह लिङ्गाच्चेति एवंतावन्नगुणनिर्गुणसाक्षात्कारसाधनेषु वृत्तिरुक्तानत्त्वम
णध्यानादेरावृत्तिमंगीकृत्यनिर्गुणश्रवणादिष्ववृत्तिमादिशतिप्रत्यादित्यादिना वाक्यनिर्गुणसाक्षात्कारमन

[illegible]

3

निर्दुःखचिदात्मनि दुःखादिधियो भ्रान्तित्वात्कार्यानुभवो न विरुध्यत इत्याह तस्मादिति [illegible]
[illegible] नचैवमिति इति [illegible] आत्मकामो [illegible] तेन संतोष [illegible]
[illegible] तस्मादित्यत आह तत्रापीति
[illegible]
[illegible] यस्त्विति अप्रतिभानादसंभावनादि [illegible] आदि वचोभिः प्रधानेति
तस्मात्स्वदुःखविमुक्तैक [illegible] आत्मानुभवो नचैवमात्मानमनुभवतः किंचिदन्यत्क
र्तव्यमवशिष्यते तथा च श्रुतिः किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इत्यात्मविदः कर्तव्याभावदर्शाय
[illegible] आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते इति यस्त्व
[illegible] तत्रापि [illegible]
[illegible]
[illegible] अप्रतिभाना [illegible]
[illegible] तस्मात् [illegible]
[illegible] २ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ईश्वर [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] विरोधपरिहारो [illegible]
[illegible] किंच [illegible]

३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्त्वंपदलक्ष्यार्थस्यैक्यबोधकत्वाद्वाक्यात्तेन प्रयुक्तसंशयादिप्रतिबंधसंभवात्तद्दूरीकरणाय श्रुतिरेवोपदिशतीत्याह बलवद्विवेकपूर्वक
माह अविच्छेदादिना यद्वक्ष्यमाणं श्रवणादिस्वरूपं तेन प्रकारेणानुष्ठानं कामितमित्याह यद्यपीति आत्मेत्यादिना श्रवणं निदिध्यासनमेवोदिते
ष्विति श्रुत्यभ्यासे युक्त इत्यर्थः वाक्यार्थज्ञाने सति कथमभ्यास इति प्रश्नः प्रमाणगतानन्तरस्याभ्यासो व्यवधानत्वादिति त्वयेवम्
इति यमाद्योगाङ्गेनाह तमिति तत्तद्योगे वस्तुवद्दिनापार्थनियमनं क्रियत इत्यर्थः अपि केवलकितम्
एवं सविशेष संयुक्तस्य
अपि च तत्त्वमसीत्यत्र वाक्ये तत्पदार्थस्य तत्पदार्थस्य मानचक्षे तत्पदेन च प्रकृतं सद्ब्रह्मोच्यते इदं जगतोऽभिन्नोऽपि
कारणमभिधीयते सर्वज्ञानमनन्तमव्यक्तानन्दमानन्दं स्मारं ब्रह्म इति तैत्तिरीयके ब्रह्मनिरूपणं श्रूयते
मन्त्रएव इत्युक्तमित्यादिना ब्रह्मप्रसिद्धं तत्राज्ञादिपक्षेऽनन्तादयोऽभावेन कारणः निर्विकल्पः सलक्षणादिरीत्या
स्यादयो ब्रह्मधर्माः विकुलनादिप्रसिद्धेश्च तत्प्रकाशात्मकं तत्त्वमुत्तमं च तत्त्वं स सर्वलक्षणसाधर्म्यकोनुभवात्मको
ब्रह्मसन्ततकत्वपदार्थं वेदान्तार्थिज्ञानं प्रसिद्धं लक्षणात्वपदार्थस्य प्रमाणार्थमानन्दे ब्रह्मप्रत्यगात्म
तदात्मभावमानमुक्तं तत्वपदार्थं तत्त्वेन वर्णितः तत्र पदार्थस्तोपदार्था वस्तुनः साक्षात्स्वरूपं स्वयं निबद्धो
तेन तत्त्वमसीत्यत्र वाक्यार्थं प्रमाणे नान्यादधिगताक्रोतिपदार्थः शबलकत्वादधिकार्थस्य न तत्त्वात्प्रत्यक्षः पे
दार्थविवेकप्रयोजनं वाक्यार्थ आत्मैव प्रतिपन्न आत्मा निर्विशेषस्तथाप्यध्यारोपितमविद्य
त्वं ब्रह्मात्वदेहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादिनत्वनात्मत्वेन नैकमेवात्मा सा सर्वोहमिति अपरोक्षा पर
मितिप्रत्ययत्वेन ब्रह्ममवती प्रतिपत्तिः तत्त्वंपदार्थयोर्वाक्यार्थं प्रतिपत्तेः यथा घटाकाश प्रमाणानामेव नामनाम
सचाप्यविपर्ययलक्षणाः पदार्थविषयः शक्तित्वेनात्मनस्तद्भेदमित्युक्तं स्वभावतः मिथ्याविषये न नु भवितुमिति
तात्पर्यमात्रमानन्दस्य स्वमेव सहकारित्वेन प्रत्यगात्मप्रतिपत्तिः परोक्षादित्वेनावगतोऽतिनाशकत्वेऽपि तत्स्वरूप
माने सत्यं ब्रह्मतत्त्वतया शक्तिरेव प्रमाणप्रमितिः भेदेन तत्त्वं जीवात्मनोः त्विना दिगन्तमिवविज्ञानेन दुःखि
त्वाभावं कस्यचित्त्वमित्यत्र निषेधेन नेदंतया भिन्नमानत्वं स्वरूपाभिमानत्वमिथ्याभिमानत्वादपर्यन्ते प्रत्य
ग्रूपे देहे प्रमाणे देहमानेनाहं निर्विशेषं तच्चिन्मात्रं अविद्यातत्त्वं सलक्षणान्तरेण प्रतिपन्नमित्यादिश्रुति
कमनुवदति यथेति अधिकं शौनकः तत्त्वमिति दुःखित्वप्रमत्वविरोधाद्यादेशार्थवेदतीत्यर्थः ब्रह्मतत्त्वस्याभो
क्तृत्वादिविरोधः इत्यादिना दुःखस्यानात्मधर्मः इत्यत्र वाक्यदेहादिवन्नानात्मवृत्तिः प्रमाणमितिमत्त्वन
व्युत्पन्नत्वाद्व्यतिरेकेण चेतनत्वाद्यर्थः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वज्ञाभिन्नमपि कथमतत्त्वमिति शंकते नचेति अभेदस्यावास्तविकत्वात्तस्य न वेदान्तानामयत्नमनुभवसिद्धत्वात्तस्याप्रत्या
योगाभ्यासेन निर्विकल्पसमाधियोग्यताप्रतिपादनार्थ यदेवेति अनिर्वाच्येन देहाद्यात्मत्वेपि निर्वक्तुमिमाह यदीति न
प्रतीकेत्वहमिति उभयथापि ध्यानसम्भवात्सम्बन्धः यथा ब्रह्मणि अभेदस्मृतेर्दृढाग्रहः एवं प्रतीकेष्वपि ब्रह्मविकारत्वेनात्मा जीवा
भिन्नब्रह्माभिन्नत्वात् जीवाभेदस्मृतेर्नाहंग्रहः कार्यकारणयोरनन्यत्वेपि अत्र प्रतीकोपासनाविषये ग्रहे विशेष
सिद्धान्तेन विशेषसिद्धिरिति निष्फलमतदाद्यधिकरणत्रयस्य प्रासङ्गिकी यावत्समाप्तिः ब्रह्मैवास्यानप्रसङ्गात्तस्यादिति विवे
कः किं प्रतीकेष्वात्मत्वानुभवबलादहंग्रहः उतचेतनत्वेनजीवाभेदस्मृत्यानाहंग्रहस्त्याह नहि स इति न नु भवतीत्यर्थः हि ते
ताः नन्वहमीश्वर एवोक्तः अन्या यथैवं प्रतिबुद्धोस्मि नात्मत्वं कस्यचिदप्रबोधः यत्पिदेषवा गुणे कैश्चिदविषया किन्तु
त्मनः सद्वितीयत्वादद्वैतानुपपत्तिरिति निराकरोति तेन प्रमाणेन तस्यास्त्यात्मत्वं सत्यमेनादर्थात्मत्वादधिकरणं
न प्रतीकेनाहंग्रहः ४ मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्यादित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्या
दौ नामब्रह्मेत्यादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किं तेष्वात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति किं तावत्प्राप्तं ते
ष्वात्मग्रह एव युक्तः कस्मात् ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वाद्ब्रह्मत्वे सत्यात्म
त्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् नहि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकल
येत् यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात् विकारस्वरूपो
पमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा न
च ब्रह्मण आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या कर्तृत्वाद्यनिराकरणात् कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनि
राकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशस्तदनिराकरणेन चोपासनविधानं अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्
त्वादात्मग्रहो नोपपद्यते नहि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति सुवर्णात्मनैव तु ब्रह्मात्मनैकत्वे प्रती
काभावप्रसङ्गमवोचाम अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते प्रतीकाधिकरणं
यमप्यसिद्धाहंग्रहपरित्यक्तव्यमनित्यादिना विकारस्य ब्रह्मणो रूपे कार्योपाधिनैकवाच्यं प्रतीकबाधेनोपालि
विधिनस्यादित्यर्थः किंचकर्तृत्वाद्यबाधेनोपालिविधिप्रवृत्तिर्वाबाधेनदर्शयतितथाचबाधमूलब्रह्मात्मत्वानेहारी
कृत्यप्रतीकेष्वहंग्रहदोषाति [illegible] कल्पना
नयुक्ताबाधविरोधादित्याह नैवमस्मणारुति अतो जीवप्रतीकयोः स्वरूपभेदात्ग्रहे विधग्रावाणाच्चनाहंग्रह इति प्र
लितमाह अतश्चेति यथा रुचकस्वस्तिकयोः स्ववर्णात्मनैक्यपिमिथोनैक्यात ज्यजीवप्रतीकयोर्ब्रह्मात्मनैक्यपि भेदः सम
४
२
४
हंर

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एकत्वस्य निश्चायकत्वाभावे कथमनेकार्थ्यमिति शंकते अस्त्वेवेति एकत्वध्यानमस्मिन्दिष्टमेव एकत्वं तन्नास्तीत्याह कामम्
इति अभेदस्य सीतांशफलस्य दर्शनात्तत्त्वेन भेदाभावात् दृष्टश्रुतीनां कुत्र भेदान्न्यायादिना मन्तव्यादेशप्रतिहिषयत्वादिहेतुयोगश्च
विरूपमेकत्वमित्याह न्यायमेकस्मिन्निति मिश्रयतयति एवमित्यादिना तत्रश्च जीवस्य तत्रापि वार्यते न स्वाभाव्यं स्यात्किं तत्त्व
वेस्य र तत्त्वे चैव मधिकार्थाभावः एकत्वस्य बोधकाय नाधिकारी भेदागोचरत्वादित्याह यत्तन्न कृत्स्नमित्यादिना वेदस्य त्वेन श्रु
अस्त्वेव विनाशात्मदर्शने सा त्वात्मेकत्वं प्रतिमा विषि विविस्वादिदृष्टी नाम्ति चेत् काममेवं भवतु न तु संसारिणाम्
ज्ञाना स्वस्वारूढमेव नः प्रायश्चित्तकर्माभेदे श्रामेश्रुमः आत्मैवमपरश्रुतः प्रतिपत्तव्यत्वादिषु मेश्रुवश्च क्रियायाज्ञाव
लाभात्मत्वेनैव न श्रुणां कांति न वाप्रदृश्य मेव पश्यतो देवं न श्रद्धेत्वस्मिन्देव तदेतितया एवमेव श्रुतान्नीमेव म
रूपश्चास्मनो गम्यमा इहाका शाहश्यति चात्मत्वेनैव श्रुतेर्वेदान्तवाक्यानि एवमेव अभ्यासयत तत्पुनस्तेश्चात्मानि तथा स्त
तस्तत्मास्यम आत्मा तत्त्व मसीति वृत्ता दीति यद्यप्येकत्वदर्शनं सिद्धं विस्मृतिमात्राय न पश्यति वस्तुनेति तद्युक्तमा
त्मत्वप्रमाणाद्वा वा तु रूपादिवत्प्रतीत्यकारः स्थिरभिप्रायतेस्मकृदेवत तत्र वचनं भवति यथा मनो अस्मादित्यादि श्रुत्यादौ
रूप नस्त्वमहमस्य इत्यत्त्वमसी त्याह न प्रतीक्षणम् अपि वेदरूपादभेदहेतुपदवाक्यात् न पायय यो न्यायादेव नाम्नुणा
तेनास्ताव त्योदृश्यमीति नमवेदस्मा स्वस्तमामा श्रुतिप्रयुक्तत्वेन वेदपर्याप्ति सर्वेतत्पराश्च योऽनतापत्नेनः सर्ववेदे
इति एवमाया भूयसिष्ठितिभेदमुपेदति कामं न विरुद्ध यत्र गोपाय स्नान्यात्मत्व सम्भवति तिनापि दोषो विरुद्धता न या
निष्पत्तो यपपते यमनुकृतौ श्रुत्यभावप्रमाणेनात्मसम्बन्धत्वप्रमाणाभाव दृष्टमनुपपत्तो मायानुग्रहं दृष्टस्य स्मृतमागोऽत्र
त्वप्रतिपत्तिपाते हन्तस्तु पराहन्तम किं तर्हि संसारिणः संपादितत्वात् नस्यवास्तवप्रतिपादकत्वाभिति एवं सत्यपि
तेषु रम्भाषे हननोऽन्यानादि विरूपतानि विपरीततया तानि न रसा निषिद्धानि वृत्तानि छोरयद्रष्टुनकं प्रयोजिकार्यभावः प्र
मात्रादि विरोधश्रुतिन दृष्टस्तुवाक्यबोधात्मना मातृत्वात्मप्रयोगात् तदि क्ष्ममुत्राच प्रत्यक्षादि अवृत्ति रस्यतत्र
सामर्थ्यमात्मे वाभकत्के न केपस्यादिना हि नाहि प्रवाधे प्रमत्तताग्रभावं इष्टोयति प्रमत्तादभावसतत्र यथाभाव प्र
मंगात्मेव न त्वनुवृत्तादर्शितानामि नभवनीतम् कर्मवेदोऽस्ति वचनादिष्टान्तर्यवाक्य मिः च तेरप्यभावः
लः शंकते प्रमत्तत्वमभावः इति वेद्यत्वस्य मस्तस्योपरमात् गुणत्व वाध्य निस्पृष्ट तो भवनाच तथाचाहोपि नक्रमस्तरविशि
ष्टकाल्यात्मन वेदस्य मिथ्यात्वं दोषानिदर्शनात् एतत्सम्यक्त्वाशङ्कतविद्यायाविरुद्धमतः इति वेदस्य नत्वाभावान्न दोषः स्यादिति नैति
अविद्यायामपि प्रतिबन्धकत्वमित्यत्र स्वालिगे नत्वम्ब न तस्यामिथ्यात्वस्य तदनुपपत्तिरित्याह प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षत्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत्र विकारदृष्टिर्विधेयोपास्तिसिद्धिः फलं सिद्धं तेन विकारदृष्ट्या ब्रह्मणा उपासने नियमो ब्रह्मणोऽस्त्वंपि फलत्वान्नापि रे
विकारस्यैवोत्कृष्टत्वं ब्रह्मदृष्ट्योपास्याः इति फलं च किंच लौकिकन्यायाविरुद्धार्थसंभवे विरुद्धार्थाश्रयः प्रत्यवायप्र
संगात् किं च प्रथमश्रुतानामादित्यादिपदानां मुख्यार्थत्वमेवा...विरोधि तयामुख्यार्थग्रहणमप्युक्तः ब्रह्मणाश्चैव दृष्टिलक्षण
ग्रहः तथा चादित्यादयो ब्रह्मदृष्ट्योपास्याः स्युरेव वाक्यार्थः प्राथम्यादिति ब्रह्मशब्दस्यैव दृष्ट्यर्थत्वे तु तत्र

प्राथम्यादादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधात् गृहीतं मन्ते स्वार्थवृत्तिमिव ब्रह्मशब्दार्थं बुद्धे पश्चादवतर
तो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यसंभवात् इष्टिविधानार्थत्वेनावतिष्ठते इति परन्ना
इति ब्रह्मशब्दस्यैव एवार्थान्याय्यः तथाहि ब्रह्मेत्यादेशः ब्रह्मेत्युपासीत ब्रह्मेत्युपास्त इति सर्वत्र तिपरे
ब्रह्मशब्दः अतोऽयं निश्चितोऽयमादित्यादिशब्दानां तत्र यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येति इत्यत्र शु
क्तिवचनएव शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचनएव शुक्तिकाशब्दो रजतशब्दस्तु रजत
प्रतीतिलक्षणार्थः प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति ननु न ब्रह्म रजतवस्त्विति एवमत्राप्यादित्यादीन्यवसेति
प्रतीयादिति गम्यते वाक्यशेषोऽपि चार्हतीपान्निर्देशानादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया आप्यमानान्दर्श
यति सयएतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते इति च यत्तु
ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वादिति तदयुक्तमनेनन्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात्
फलं त्वतिथ्युपासनवदादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति सर्वाध्यक्षत्वात् वर्णितं चैतत् फलमत उपपत्तेरित्य
त्रेदृशं चात्र ब्रह्मणोऽनुपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्याध्यारोपणं प्रतिमादिषु विष्ण्वादीनां ब्रह्मदृष्टिकरणं श्रा
दित्यादिष्वतएवाध्यासेऽप्युपपत्तेः यथवा प्रतीतपतितस्य तीर्थमुपासीत लोके भुवनं च विधं स उपासीत वा विस
ब्रह्मविधं सामोपासीत रयमेव सोऽग्निः साम्येवमादिषु बाधवदृष्टिः संशयः किमादित्यादिदृष्टयो यादृष्टयो
माह इति परत्वात्सिन्त इति शाह्णपि रसः याह्य लम मित्या ह ननु क्रियाल्पत्वकृति लोके प्रसिद्धिरित्यर्थः द्वितीयापक्षे तस्यादित्या
दीनामेवोपास्तिकर्मत्वमित्याह वाक्यशेषोऽपीति उत्कृष्टमेवोपास्यमिति न्याय सूक्तमनुवदति यत्तुक्तमिति द्विती
येति भ्रान्तिमलौकिकन्यायाच्चोत्कृष्टावादिन्याह तदेति ब्रह्मणोऽनुपास्यत्वे कथं फलदातृत्वं तत्राह फलत्वात्तीर्के

5

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्य दृष्टिकल्पनात् एकविषयत्वसंगतिः प्रश्नपूर्वकं संशयबीजमाह कुतइत्यादिना सामानाधिकरण्यं [illegible]
[illegible] विकारयोर्वा [illegible] नाभिम [illegible] विकाराभावनिबंधनं [illegible] विकारस्य [illegible]
नचेष्टापत्तिः नामब्रह्मेत्युपासीतेति विधिश्रुतिविरोधात् [illegible]

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ५ नेप्रतीकेषु [illegible] संशयः किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किंवा ब्रह्मदृष्टिरा
दित्यादिष्विति कुतः संशयः सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् [illegible] ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामाना
धिकरण्यमुपलभ्यते आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः [illegible] नचात्र [illegible] सामानाधि
करण्यमवकल्पते [illegible] ननु [illegible]
[illegible] विकाराभावात् [illegible] सामानाधिकरण्यस्य [illegible] विकल्पः [illegible]
सामानाधिकरण्यं [illegible] तत्रोपासनाधि
[illegible] कारो वा [illegible] विकारोपादानं [illegible] सति
[illegible] तत्र नियमो नियमकारणं [illegible]
[illegible] एवं प्राप्ते [illegible] अतश्च
[illegible] ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु स्यादिति
[illegible] उत्कर्षात् [illegible] किं [illegible]
[illegible] लौकिको न्यायः [illegible]
भवति उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टे [illegible] ननु [illegible]
[illegible] नहि [illegible] लौकिके न्याये [illegible] ब्रह्म
[illegible] ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिषु [illegible]
[illegible]

[illegible] सामानाधिकरण्यं [illegible] उत्कृष्टनिकृ
ष्टयोः [illegible] ब्रह्मदृष्टिरेव [illegible] ब्रह्मदृष्टिः इति ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु यत्रोपास्तीनां प्रकृतकर्मपूर्वसन्निकृष्टांगद्वारा पेलंफलं तत्र तदेव फलोपयत्रके अंगानामुपास्तनं भवतु तदनपेक्षले कादिफले तु तदुपासनेषु कथमुपास्येति चेत् कश्चित् शंकते भवतीति यथा तत्र पशुफलसंपादकांग द्वारा एवं फलमिष्टं तद्वत् लोकादिफले तूपासनेषु पि कर्मांगाश्रयैव फलकल्पना युक्ता कर्माधिकृतस्यैवाग्यधिकारोपासने पि कारादतो ना नामेवोपास्यन्वमिति समाधत्ते तेषूपीति उक्तं न्यानवधारणादनियमदर्शकेनिरस्यति फलानामिति उपक्रमवलाद्यांगमुपास्यमित्याह प्रयोचेति रसतमत्वादिगुणवद्युपसंख्यानमित्यर्थः द्वितीयं पूर्ववपदं दूषयति यत्नत्कामित्यादिना कर्मसमृद्धिकर्मांगत्वं प्रयोजनम् त्वंः प्रसिद्धादित्ययात्मनाकमणं द्रष्टाकमन्वदा नि:स्यादित्यत आह आदित्यादिभावेनेति प्रयोगान्तर्गतिमुक्तानि निरस्यति तद्देनेति लक्षणबीजत्ववधमा

भवत् कर्मसमृद्धिफलेष्वेवं स्वतंत्रफलेषु तु कथं युक्तमेवं विद्वान् लोकेषु पंचविधं सामोपास्त इत्यादिषु ते

ष्वध्ययनमात्रापेक्षकारणात् प्रकृतप्रवेसन्निकर्षेणैव फलकल्पनायुक्ता गोदोहनादिनियमवत् फलाम्

कत्वाचादित्यादीनामुद्गीथादिष्वः कर्मात्मकेष्व उत्कर्षाचयति आदित्यदृष्ट्यास्मि लक्षणादिकमेफलमि

त्यतेषु तिषु प्रथिचरूमिमेतदन्तरमुद्गीथमेवोपासीतेत्यवेत्वेवामस्त्वात्तरसाय मानो न भवतीति चोद्गी

थमेवोपासीतेत्येवं कर्मांगादित्यादिमतीविदधाति ततः कर्मोद्गीथादिदृष्टिभिः रूपासमानाः आदित्यादयः

कर्मसमृद्ध्याभत्वात् फलं करिष्यन्तीति तदुपासनस्यैतमेवोपासीतेत्यकस्मात् कर्मत्वात् फलं च नोपपत्तेः आदित्यादिभा

वेनापि च दृश्यमानोनामुद्गीथादीनां कर्मात्मकत्वानपायात् तदेतदेतस्यामध्यूढं सामेति लक्षणिक

एवमृक्पृथिव्यग्नीसामद्वयोरप्युपयोगाः लक्षणचयथासंभवमविरोधेन विप्रकृष्टेष्वयं वा सामसंबंधेन पवित

तेतश्वयणश्रुत्यर्थाः पृथिव्यग्निद्युः षिविकीर्णानतथापि प्रसिद्धयोरुक्सामयोरभेदेनाकीर्तनात्पृथिव्यस्य

मन्त्रविधानात्तयोवैव ऋक्सामयोर्हि प्रयोगाः ऋक्सामसंबंधादिति निश्चीयते ॥

२ लक्षणचेति गंगायां घोष इत्यत्र सन्निकृष्टसंयोगसंबंधेन तीरलक्षणं प्रसिद्धिर्माणवकं इत्यत्राग्निनिष्ठशुचित्वादि

गुणवत्वेन परंपरासंबंधेन लक्षणं दृष्टान्तयाचात्र ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिपूर्वोक्तऋक्सामपदाभ्यां स्ववाच्या

र्थद्वयताविपरंपरासंबंधेन पृथिव्यग्निलक्षणायुक्तेत्यर्थः ननु प्रतीकवाचिपदसंबंधे यैलक्षणानुपपत्ति

तत्परस्वतन्त्रप्रयोगादिति शंकते तत्रेति तथापि ऋक्सामसंबंधात् पृथिव्यग्न्योरेवेतस्यामध्यूढं सामेत्यप्यृक्

सामपदप्रयोगा इत्यन्वयः ननु मुख्यार्थ एव कुतो न गृह्यते तत्राह प्रसिद्धयोरिति तस्मादध्यूढं सामेति स्वयोः

दृष्ययुक्तेः तदेतदेतस्यामित्यत्रापि तयोर्ग्रहे प्रतीके हानिः स्यात् अतः प्रतीकाभेददृष्ट्या पृथिव्यग्न्योः प्रतीकसन्निधा

पृ० ९

6

अनयोरपि प्रतीकपदयोः लक्षणा वाच्यसंबन्धात् ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षादित्यद्युसंज्ञेषु लोकेषु हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिधनैः पञ्चांशसामभिरेव दृष्टिरित्युपदर्शयति [illegible]

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कर्मांगाश्रितेनोपविष्टेन वा तेक्रियानुष्ठानदर्शनात्संशयः कर्मांगाश्रितोपासनानामासननियमानपेक्षा
णामनुष्ठानप्रकारं उक्त्वा इदानीमनाश्रितोपासने सूत्र्यनियम इति प्रक्षेपं दर्शयति न चेति अत्रानुष्ठानाभ्यासमि
द्धिः सिद्धान्ते तु मनोदेहयोर्भिन्नत्वेपि देहचाञ्चल्ये मनसोपि चाञ्चल्यात्समानभवसिद्धत्वान्मनोव्यापाररूपोपासनेषु
देहस्थैर्यार्थमासननियमापेक्षेति फलभेदः तिष्ठन् उत्थितस्य किं च शयानादन्यासीनावस्था ::ध्यायतिशब्दार्थत्व
हुकादिवदित्याह ध्यानाच्चेति अत्रैव श्रौतदृष्टान्तमाह अचलत्वेति बाह्यस्य शरीरस्य चासनस्य समवर्गेन्द्रिय

तत्समानप्रत्ययावृत्त्युपासनस्यानियमः शरीरस्थितेर्नियमे वेत्यत्राभिप्रायं वीति आसीन एवोपासीतेति कुतः सं
भवात् उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणं न च तद्गच्छतो धावतो वा सम्भवति गत्यादीनां चित्त
विक्षेपकत्वात् तिष्ठतोपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति शयानस्याप्यक
स्मादेव निद्रयाभिभूयेत आसीनस्य त्वेवंजातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनं
ध्यानाच्च ८ अपि च ध्यायत्यर्थ एष यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरणं ध्यायतिश्च प्रशिथिलांगचेष्टेषु प्र
तिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्यमाणो दृश्यते ध्यायति बको ध्यायति प्रोषितबन्धुरिति आ
सीनश्चानायासो भवति तस्मादप्यासीनकर्मोपासनं अचलत्वं चापेक्ष्य ९ अपि च ध्यायतीव पृ
थिवीत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमेवापेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति तच्च लिंगमुपासनस्यासीनकर्मत्वे स्मर
न्ति च १० स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनांगत्वेनासनं शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन इत्यादिना अत एव प
द्मकादीनामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ११ दिग्देशकालेषु
संशयः किमस्ति कश्चिन्नियमो नास्ति वेति प्रायेण वैदिकेष्वारम्भेषु दिगादिनियमदर्शनात्स्यादिहापि
कश्चिन्नियम इति यस्य मतिस्तं प्रत्याह दिग्देशकालेषु अर्थलक्षण एव नियमः यत्रैवास्य दिशि देशे
काले वा मनसः सौकर्येणैकाग्रता भवति तत्रैवोपासीत प्राचीदिक्पूर्वाह्णप्राचीनप्रवणादिवद्विशे

मस्मादृ स्मरन्ति चेति यत्रेति तेष्वेवांगानाश्रितोपासनेषु प्राच्यादिदिशिनीयादिदेशप्रदोषादिकालेषु नियमोस्ति न
वेत्युभयथा सम्भवात्संशयः एकविषयतत्संगतलक्षणाहुतर्वविहितत्वाद्यागादिवद्दिगादिनियम इति पूर्व
पक्षः अग्निदिग्यादिष्वादरः फलसिद्धौ तन्न नादरः ध्येयचिन्तैकाग्र्यस्य प्राधान्यात्प्रधानहित्वादृशादिग्रहस्याचिन्तनात्

दि३

ब्र० सू० ८१

7

सप्रभाष्यरत्नप्रभा

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नहि तत्त्वाद्योपि राजनिसादित्यतस्मात् तत्रिति स्थितप्रयोगस्य निमित्तं किमपि वाच्यं न तु निमित्तमस्तीति प्रयोगमात्रात्
इति भावः तस्मात् तस्य कार्यं तत्र चर्योदितदारा जैवकार्येति तदा तत्त्वाद्येभात्र मध्यस्तोस्तराथः अस्माद्वैव पृथिव्यादि
दृष्टिरित्यत्र हेतुत्वेन तस्मात् इत्यमिति सामस्त्यालोकानामुपास्यत्वमुक्तं निरूपयति तथा लोकेष्विति सामान्यनालोका
नुपासीतेति द्वितीयासप्तम्योर्भेगात्तया कार्यमत्रैव लोकात्मना सामोपासीतेति सप्तमीमात्रभेदात्त्वर्थः एकेनेति एक
विभक्तिमात्रात्वेन प्राप्तं नाम तथात्र सामोपास्यमिति व्याख्यातमित्यर्थः ननु विभक्तिसाम्येकस्य निर्णायकत्वाद्

सत्यपि हि विकृतस्थित्वा रूपं ज्ञात्वा नमनुपसंपत्रं निवारयितुं पार्यते इदमेवं गिरिरिति च यथा तद्वन्न्यायसमत्व
एव पृथिवीतमवधारयति पृथिव्या अर्थतत्वधार्यमाणो रथस्तोवेत्यत्र न्यायतः स्यात् यएवं विद्वान्सामगाय
तीति चान्य एवमेवविद्वानमुपसंहरतिन पृथिव्या ... तथा लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीतेति यद्यपि स
प्तमीनिर्दिष्टा लोकास्तथापि साम्न्येव तेष्वध्यस्य न द्वितीयानिर्देशो न साम्न उपास्यत्वावगमात्साम निर्दि
लोकेष्वध्यस्य सामान्येन उपास्यत्वेन लोकात्मनोपासितं भवति अन्यथा च लोकाः सामात्मनोपासिताः स्युः ए
तेन तद्वायत्र प्राणो ज्ञानमित्यादिव्याख्यातं एवमपि तु स्यात् द्वितीयानिर्देशोपायत्वमस्मादिमसप्तविधं
सामोपासीतेति तत्र सोपि समस्तस्य तु सामन्य उपासनं साध्विति तत्र पंचविधस्याथ सप्तविधस्येति साम्न एवोपा
स्यत्वोपक्रमात्तस्मिन्नेवादिमाद्यध्यासः एतस्मादेव च साम्न उपास्यत्वावगमात्पृथिवी हिंकार इत्यादि
देशाविपर्ययेपि हिंकारादिष्वेव पृथिव्यादिदृष्टिः तस्मादन्यायाध्यास इत्यादिमतयोरेह तोयादिषु दृष्टि
रेवाक्षितिसिद्धं अथ तस्मादिमानपि च सा आसीनं सभवान् कर्मणा सर्वदृष्टुना वदुपासने पृथक्कर्मतत्र
त्वोपासनादिदृष्टान्तानाम तत्र स्यात् तेन वक्तनिमित्तानां तत्र नियम इत्यादिकमनियम नीति ए चाहीतः
शयानोवाप्रवर्तनं उत्तनियमेनालोकेन एवेति वितयति

यद्यपीति साम्न उपासनं साध्विति प्रक्रम्य पृथिवी हिंकार इत्यादिना हिंकारादिरूपं चावयवशः साम्न उपासनमुक्तं
इति तु पञ्चविधस्योपासनमित्यपसंहृत्यार्थेन सप्तविधस्य साम्न उपासनप्रक्रम्य प्रपञ्चितमनन्तरं साम्न एवोपा
स्यत्वमित्यर्थः येदं कस्मात्पृथिव्यादिरूपा स्यस्येति तदाह एतस्मादेवेति यद्यपि हिंकारो दृष्टो न पृथिवी
त्वविधेकरूपस्य प्रयमिति द्वैराचार्यस्त्वासुरमन्याय वत्सार्थायित्याह नत्वर्थः आसीनः संभवात्॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शा॰ ५

श्रितदृष्टमन्यफलविज्ञानं कर्मणामिवारइष्टहोयास्तीत्यतः कुतः आमरणमाइतिरिक्तमग्राह्य प्रत्यक्षादिति उपा
त्तिप्रत्ययानां धारावाहिकत्वयास्वरूपाणि स्मृतिरेवात्मविज्ञानं न त्वदृष्टहेतुरेकमन्यदपेक्षितं सर्वभावानामेव वस्तु
समानत्वात्तीयद्वारानपेक्षत्वयाप्रमयानांप्रमयोनरापेक्षायोगात्कर्मणांवदृष्टहेतोःसिद्धी फलत्वानुपपत्तेः अ
दृष्टहेतुकल्पनेति भावः क्रतुमयं न संउपासक एतन्नत्रय मन्नितमस्मच्युतममिप्राप्तास्मीतिमसीति सत्तत्रयमर
णकालेपि स्मरेदित्यर्थः यथोपासकानांयावज्जीवं कर्मतःप्रमत्तितमतयान्यविद्यामिति कर्मतुल्यफलत्वात्तज्जीवन्मुक्ति
मार्ह तद्विद्यामहति तानसाधनेषु पन्नाधिकार्थफलाध्यायपिसाधनविचारः कुतः संप्रतिफलाध्यायस्याप्र

प्रमयासूत्रेनेस्वरूपावृत्तिमुक्तादिकमन्यन्मायणकालमाविभावनाविज्ञानमपेक्षेत तस्मादिप्रतिप
न्नफलभावनात्मकाप्रमयासेवाप्रायणादावृत्तिः तथा च श्रुतिः सयावक्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रै
तीतिप्रायणकालेपि प्रमयानुवृत्तिं दर्शयति स्मृतिरपि यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं तं तमे
वैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति प्रायणकाले मनसाचलेनेति चन्द्रोत्तरवेलायामेतत्रेपि प्रतिपद्ये
तेति च मरणवेलायामपि कर्तव्यशेषं श्रावयति आप्रायणाधिकरणं तदधिगमउत्तरपूर्वाघयोरश्लेष
विनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ गतस्तृतीयशेषस्य प्रथमस्ये ब्रह्मविद्याफलप्रवृत्तिचिन्ता अतः परं तत्राथितो
मेस्ति तद्विपरीतफलदुरितक्षीयते न वेति संशयः किं तावत्प्राप्तं फलार्थत्वात्कर्मणः फलमदत्वान
संभावितत्वात् फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः अत्यासमर्थितायदि तदृते योगेन फलोपभोगमेव यतस्म
तिः कदाचित्ताम्यास्मरेति च न हि कर्मक्षीयत इति तन्नेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोनर्थकः प्राप्नोति तेषां
तच्चितात्क्रियते इत्याह गतं इति कर्मणां फलातत्व प्रायश्चित्तं तत्ज्ञानं नास्मत्व प्रायश्चित्तं च संशयः पूर्वपक्षेतिलो
पि संचितपापभोगानन्तरं मुक्तिः सिद्धान्ते तु ज्ञानसमकालं पापक्षयाज्जीवन्मुक्तिरिति फलं नादृष्टस्यादिमा
दितिषष्ठ अत्याह इति तादृष्टस्य दुःखदायिनी शक्तिर्विधिगता नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति च स्मरतीत्यतः फलमेव
पापं नमश्येतस्मनीति पूर्वपक्षः ननु तर्हि तत्प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तविधिर्नस्यादिति चेन्न यथा आहिताग्नेर्गृहदा
हे निमित्ते सति अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति इष्टिविधिस्तद्दोषनिमित्तमात्रे सति प्राय

विशेषाश्च श्रामसिद्धमितिसंकते ननु विशेषमपीति शंकेयं सत्त्वपापाणाः जलाश्रयवर्जनेशीतनिवृत्तयेश्चलु:
पीडनोमपाक: वाचनिकेसमदेशादिनियमसंगीकृत्य चिंतेका अविरुद्धे प्रदेशादिगतेषु प्राचीनप्रवणत्वादिषुनादर
इतिसूत्रद्वयेन सूत्रकृद्दर्शयति देशाद्यपरे चिंतविदेपास्यमाधिसंवाः स्वान्यमाद्धदिति आसायणान्त वावदितेना
स्पर्शेनेयमाह आवृत्तिरिति आदियोतेत्र [illegible] प्रतिपत्तिरयंस्यनस्य विद्ध यस्यार्थः अर्द्धयद्वेपासनेषु नुष्ठानस्याभ
यथाहदेसयापमाह यानिप्रनेरिति यथादिमाहिनियमस्याविधेरनादरत्वहृदाभरणमुपास्यायत्ते: आविधानादवि
ननु विशेषमपिकेचिदामनंतिसमेप्रचोदयाकेशवद्विजात्तकादेनितेशाह्नतत्वाश्रयादिभि: मनेनानुकूलेनतत्र
त्व:पीठनेयद्दर्शनत्वात्तथाभ्यत्व यनोक्तयेदितियत्रवात सत्यमप्युपितजातीयकोनियम: स्मृतित्वेतस्मिन्सत्यमेते
षु विशेषेषु नियमइतिसूत्रद्वयात्वार्थस्यावहेतुमनोनुकूलइति वेषयतियद्वैकागतात्रेवमत्वेदवदर्शयति एका
ग्रताधिकरणं आप्रायणात्तत्रापिदिष्टं ९ आवृत्ति: सर्वोपासनेषादतेषेति स्थितमाद्यपिकरणे तत्रयानि
तावत्सम्यग्दर्शनार्थानुपासनानिनानेव्यदितादिवत्कार्यपत्वेवमानानीतिज्ञानमेवेपामाद्वेतिपरिमा
णंतदिस्यपयर्थेनेकार्यनित्यनेयत्वात्तेकिंचिदामितरणकं आनियोज्यत्वमात्मप्रतिपत्ते: शास्त्र कं५
स्याविषयत्वात् यानिपुनरभ्युदयफलानितेषुचिंता किंकियंतेचिंतकालेग्रहयप्रावर्णोपवमेत् उनयाब
म५ नीवमावर्तयेदिति चिंतावत्यामविक्रियंतेचिंत्का [illegible] आवृत्तिविशाद्वेपासत्वसाथ तरा३
स्फुतत्वादिति एवंप्राप्तब्रूम: आप्राणयणादेवावर्तेयाम [illegible] कर्मपुण्ययिहि
जन्मान्तरेयभोगफलमावेम आपत्ति तद्वनुरूपभावनाविज्ञानप्रायणकालेआविपति सवितानोनु से
वतिसविज्ञानमेवान्ववक्रामतियोचितसेनेवप्राणमायातिप्राणतेजसायुक्त: [illegible] यथाकल्प
नलोकंनयतीतिचैवमादिश्रुतिभ्य: तृणजलूकानिदर्शनाच्च ॥
प्रमरतिश्रवणश्च: मरणपर्वेतमाप्तेरितिसिद्धांतयति एवमिति उपासीनांकृगंणंचांमकालेप्रामसपत्ताश्च
नित्वात्तफलदेहत्वेमानमाह सविज्ञानइति भावनामयविज्ञानफलस्फुटत्वंतेनसहित: सविज्ञानोविज्ञानस्फु
रितफलसविज्ञानमिमर्थ: यच्चित्तस्तेचित्तसकल्पो [illegible] नलोके [illegible] फलस्फुरणंतत्
मेन: प्राणस्तेयतरतियावतेजदानेआत्मानीवजलूकादृष्टांतस्कनेश्वभाविफलस्फुरितत्वायर्थ: ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अ० ४

पा० १

तत्वज्ञानमात्मस्य शेषदुरितनाशकं तत्र तत्त्वज्ञानस्य बाधकत्वात् स्वप्रवृत्तिमूलकत्वाभावात् सर्वाधिकत्वाच्चेत्युपदिशति तथा
चोतिश्रुतार्थमेव युक्त्याद्रढयति अश्लेष इति सत्यापाप्मानुमतेः पापस्याश्लेषः तत्राघानां विनाश इत्यर्थः अश्लेषाभावे वि
हृद्यमेवमाह पूर्वेति मोक्षशास्त्रे चैतावता ज्ञानात्कर्मक्षयसिद्धिरित्याह एवमेवेति ज्ञानात्कर्मक्षयसत्वेऽपि चार्थः मोक्षस्य कर्म
फलसाम्यमुक्तं निरस्यति नचेति इतरस्यापीति श्रुतिदेशात्तासु स्थानापत्ति पदानां ज्ञानस्य चन्दीयते न चेति एवं च सदेहे
तथाप्यकर्तात्मत्वबोधात्कर्मप्रदाह प्रसिद्धिः अश्लेष इति वा नामिपुष्करपत्रसङ्कार्ष्यत्वमेव तत्प्रतिषेधेन ब्रह्मविदि
तिदर्शयति श्रुतिकालेषु पापस्य मिथ्यात्वात् ज्ञानकर्तृत्वप्रतिपत्तेः एवं तत्पापि विनाश संभवात्तु अज्ञाननिवृत्तेस्ता
न्यपि प्रवर्तीयन्त इत्याह विनाश इति पूर्वसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं त्रिष्वपि कालेषु कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपं ब्र
ह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाहमासं नेदानीं नापि भविष्यत्कालेऽपीति ब्रह्मविदवगच्छति एवमेव च
मोक्षउपपद्यते अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात् देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः
कर्मफलवद्भवितुमर्हति अनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य तस्मात् ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति तत्पर
तिष्ठित तदधिगमाधिकः इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु १४ पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरघस्य स्वाभाविक
स्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ धर्मे पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेन ना
विरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मणः एवमघवद
श्लेषविनाशौ ज्ञानवतो भवतः कुतः तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् उभे उ हैवैष एते
तरतीत्यादिश्रुतिषु च दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशात् अकर्त्रात्मत्वबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृ
तयोस्तुल्यत्वात् क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति चाविशेषश्रुतेः यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्य
मप्याकलितमिति द्रष्टव्यं ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात् अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः नैनं सेतुमहोरात्रे
तरतः इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्त इत्यविशेषेणैव प्रकृते पुण्ये पाप्मशब्दप्रयोगा
त् पाते त्विति तु शब्दोऽवधारणार्थः एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेरवश्यंभावि
नी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः १५
ज्ञानेन तत्तदुरितनाशकं शास्त्रीयत्वं सुकृतवदित्यधिकाशंकामुक्त्वातिदेशमाचष्टे एवमस्मादिना ज्ञानं पुण्यनाशकं त
त्त्वज्ञानत्वात् पापविनाशकत्वादित्यनुमानमितिभावः ननु चीयते चेत्यविशेषश्रुतिः पापवि
नश्यद्विद्याघातित्वाद्यतिस्वार्थोपेता गमकोपितमनुमानमितिभावः तत्रापि केवल इति पापशब्दः पुण्यपापोपकरणाद्यस्य
घ्रयोः सर्वयामानतरतीति विशेषश्रुतेरित्याह यत्रापि केवल इति पापशब्दः पुण्यपापोपलक्षक इत्यर्थः

७

वस्तुकृतस्याद्धि

१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु विषमयुपन्यासः पूर्वोक्तस्य दृष्टादृष्टसाधारणस्य सिद्धत्वात्स्यो गपनातत्त्वाफललया विभिन्नमात्रत्वं दोषवान्माप श्चित्तेन कुर्वन्ति
चन्नमलिनः स्नानादि तिव होमपदस्य निवृत्तिहायापत्तपरत्व संभवाज्जनतिब्रह्महत्यायोगस्य मेधेन यजत इति प्रायश्चित्तान्त
यति नूनिका तेन प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तस्य नैमित्तिकत्वमित्यत आह अपि चेति स्नानस्य दोषनाशकत्वे तथा विधानं नास्ति दोषवे
वास्य कर्मा णि स्नानादेः तान तावत्कर्मान्तराभि प्राय कर्मयोग्यान्तरे देशकाले नैमित्तिको अविद्यमानेषा स्वप्रामाण्यादि स्यादने
८ पित्र प्रायश्चित्तानां दोषमंयोगेन विधाना द्वेदविदो पदर्शनादनि नानत्वं तस्य विधानविधानम स्तिनत्वनभूषणा
भावाने प्रायश्चित्तः कर्मत्वं तत्र फलस्यावश्य भोक्तव्यत्वादनिर्मोक्तः स्यात् नेतु वा ने दे शकाल नि मित्तापेक्षत्वा नान्तः स्यान्ते
नत्वाने देशकाल निमित्तापेक्षो भावः कर्मफलवद्विधानादि तस्मान्न त्त्वाप्राप्त इदि ति त्रिवृत्तिरिति एवं प्राप्ते वदः तद
विनाश प्रायश्चित्त अभिसंधितत्र पूर्वं पारलौकिकं विनाशोपपत्तेः अतः स्यात्प्रभृतिः विनाशः कस्मात् नैरपेक्ष्यो
तथा हि प्रायश्चित्त विधानप्रक्रियायां सम्भावनमान्न संबंधप्रामाणिको दृष्टि तस्मान्न भिन्न वर्णाविदुर्भावात् यदि शास्त्रिय प्रायश्चित्त
प्रत्याशा प्राप्तान्तरेण नूपदर्शनं वेदविद्यापत्रस्य वेदानुसारं अनुसन्धान इति तथा विनाशाभाव इदं चानुरूपमिदं स्पष्टं दृश्यते
शायी कालत्व मप्राप्ते प्रतिसंहृत्य वेदस्य च नदं पापासूयानः प्रदर्शन इति अपकर्षः कर्मत्व यत्र वेदो भवति विधानेन इद
पंचविंशतिः ते सर्वस्य प्रायश्चित्तं नैवास्य कर्मान्तरमिति स्वरूपवान्नरति प्रदर्शनमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः तत्र कल्पना
यां प्रायश्चित्तं कदाचित्तत्स्यादिति नैव दोषः नहि वचनं कर्मणः फलादि विनिवर्तितम पनाने प्रविशतितानवर्णानां तु विधादिना कार
णं नन्नस्रातमपि वचनं इति कर्मणः शक्तिसद्भावमात्रेण स्नानादि यत्तेन प्रतिबन्धः प्रतिबन्धकविना दिश कर्मदोष नष्टाभाव
विधानानां मात्रं किं करणभागस्य तेन कर्मणो यत्नः यज्ञादि दोषस्य तपवतःप्राय श्चित्तादिनान्तरस्य तपः सर्वपापानां तत्र विवर
ति नूनस्तयायाश्चमेधेन यजते तरति ब्रह्महत्यां वेदोक्तादिष्टुं नित्यं नित्यमः पनः कर्मनैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि नैमित्तिकानीति
दन्तदोषस्यापनयन चोद्यमानानाम पादादोषनिवृत्तिपरत्वं यत्तु सर्वफलानां च कस्यनानुपपत्तेः यस्तु वेतन इष्टकेन प्रायश्चित्तत्वदोष
लक्षणो दृष्टेन विधानविधानसम्बन्धः प्रसंगः सम्प्रयुक्तता कर्तु प्रास्ति विधानं पश्चात् विधानं नापि नुवावाकर्षं पूर्वसंधिः पा
पनिदं निश्चयविधानतः अतः तयोरविवेकाकारणं नास्तीत्यतः पापप्रवृत्तिसिद्धं केवलप्रायश्चित्तं तस्मात्कलमिति नित्यो
नस्यात् इति स्नानोत्कर्षः कर्मत्वप्रसंगेन तासां नान्तरविविहितत्वादिनयत नैकत्वाद्वानं तावत्कप्राप्तयोगानन्तर्यालिङ्गमिति सिद्धान्त
यति एतत्मिमादिना प्रापक्रियायां पूर्वानुपन्निराक्षेपः संगणना सर्वविधायां व्यपदेशात्मकानि वेतुगणयोगमाह अथ पर
ति परोक्तदृष्टयति पुरुकर्मिमादिना विधि निषेधप्रकाशनात् भुक्तेस्तीय तस्मादिदं स्वर्गादिति चक्रवर्तिनः फलयानीयमाणमन्तः प्रा
कस्यापि भुक्तिश्चित्ता करणीकारे पापहरिविरोधपरत्वम्पी ॥

प्रतिबंधः

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रा॰ चं॰ ९

अग्निहोत्रादिक नित्यनैमित्तिकं कर्मज्ञानाङ्गमपत्तिनवेतिसंदेहे अभ्युदयफलत्वाद्धीनपविशेषश्रुतेर्न ज्ञपतीप्सायांके
नरस्यापीत्युक्तातिदेशस्यानित्याग्निहोत्रादिकाम्यमुखविषयत्वेन नावापवादसिद्धान्तयति मुख्यस्य नादिना अग्रम
वेयत्वेनानाम्नातं नित्यायज्ञदानसिद्धिः पंकप्रज्ञानात्तन्न्यायात सिद्धे तैनज्ञानोत्पत्यर्थत्वात्तत्सिद्धिरितिविवेक अग्रभा
वेज्ञानकर्मणोः साहाय्यकार्थत्वं पवमतेन तोन्कासाहाय्यार्थं पर्यायभ्यां मोक्षादेकत्वं स्वमतन्तु कमितिमतं अत

अग्निहोत्रादिकं तत्कार्यायैवतद्दर्शनात् ७ मुख्यस्याप्युक्षेपविना प्राप्तयोरन्यायोतिदिष्टः सोतिदेशः स
र्वमुख्यविषयत्वात्कास्यमतिवन्निरग्निहोत्रादिविति तन्नाह अथाकाम्यपर्युदनियनित्यकर्मवैदिकम
ग्निहोत्रादि तत्कार्याये भवति ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवास्यापि कार्यमित्यर्थः कुतः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिदर्शनात् ननु ज्ञानकर्मणोर्भिन्नलक्षणकार्यत्वात्तेकार्यत्वानुपपत्तिः न घटो
ष्णः कर्मणाकार्ययोरपि दधिविषयोर्गुडमन्त्रसंयुक्तयोरेकमिषुष्टिकार्यदर्शनात् ननु कर्मणोपि ज्ञानसंयुक्तस्य
मोक्षकार्योपपत्तेः ननु नारभ्यो मोक्षः कथमस्य कर्म कार्यत्वमुच्यते प्रतिबन्धकापकर्षकत्वाज्ज्ञानं स्यैव
हि प्रापकत्वं कर्मणोमोक्षकारणमित्युपचर्यते अतएवातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानं न
द्विफलं विदग्नाग्निहोत्रादिसम्भवति प्रतिवन्धज्ञानप्रतिपत्तेः श्रुत्यस्यविषयत्वात् समुच्चयस्त
भाष्यं नविद्यास्तु कर्मकर्तव्यानिहते संभवत्यागग्निहोत्रादि तस्यापि नित्यमिष्टयोनः कार्यतयाभावाद्विद्या
सगानुपपत्तिः किंविषयं पुनरिदमश्लेषविनाशवचनं किं विषयं वा विनियोगवचनं एकेषामक्षरविनो
तस्यपुत्रादायम् पयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामितमितं वयं इति अतोन्यापि येके षामुभयोः
१५ अतोग्निहोत्रादेर्निमाकेमिणोस्यापि ह्यति साधुकृत्यापलमभिसंधाय क्रियते तस्याप्येष विनियोगउक्तय
केषां शाखिनां सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्तीति तस्यापवचनमेव वदशेष विनाशोक्तेः स्यमित स्याप्येवमशेषश्रुति
नयाजनीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्याप्रत्यनु पकारकत्वं संप्रतिपत्तिरुभयोरपि जैमिनिवादरायणयोरा
चार्ययोः अग्निहोत्राधिकरणं ॥ निर्गुणाविद्यायाः कर्मसाहित्यं तदग्निप्रतिभोजनस्थलागातेन
एवेति ज्ञानाद्दूर्ध्वं कर्माभावात्सर्वे के मविषयमित्यर्थः निर्गुणविद्यायाः कर्मसाहित्यं तदग्नि इति किमित्यादिना यथा
नदर्शितं संप्रतिसगुणविद्यापरत्वेन तत्रस्याज्जसमाद सगुणाविति उत्तरसूत्रार्थस्य हेतुमाह ति किमित्यादिना यथा
रव्याद्यन्तकामस्य गुणस्य पापं चतदेव विद्वेष्टसु द्विषतः स्वसमानजातीयकर्मजनयति स्वयं च ज्ञानात्तरपेतीतिभावः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उक्तकर्मक्षयविषयी कृतमदीयं तेनैव विशेषणकृतेन तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेरुक्तं शङ्कामाह सर्वेषामिति जीवन्मुक्तसिद्धि
सत्सिद्धये प्रारब्धफलं सर्वसिद्धान्तन्यायेन सर्वेषां तत्त्वसाक्षात्कारिणां कर्मनिवृत्तिः प्रारब्धान्यकर्मविषयत्वमेवादौ सिद्धान्तय
ति एवमिति सामिशब्दोऽर्धवाचकः प्रारब्धाप्रारब्धविमुच्यतेनानाविधविलम्बः मध्येऽपि ब्रह्मसम्पद्यत इति श्रुत्यर्थः देह

सर्वेषामधिकरणयोर्हानि विभिन्नः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धका
र्ययोश्च भवति उत विशेषणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्र उभे उ हैवैष एते तरतीत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्र
वणादविशेषेणैव क्षय इति एवं प्राप्त उच्यते अनारब्धकार्ये एव त्विति अप्रवृत्तफले एव पूर्वजन्मान्तरसञ्चिते
अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते न त्वारब्धकार्ये सामिभुक्त
फले याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितं कुतः तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य इति शरीरपातावधिकर
णात् क्षेमप्राप्तेः इतरथा हि ज्ञानाद्दोषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेमस्य प्राप्तेः तत्र
शरीरपातप्रतीक्षा नोपपद्येत ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मबोधः कर्माणि क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिच्चोपेक्षेत न
हि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयत इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति उच्यते न ता
वदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यान्तरा
ले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनं अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिनत्ति बा
धितमपि तु मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात् कञ्चित्कालमनुवर्तत एव अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदा
कञ्चित्कालं शरीरं ध्रियते न वा ध्रियत इति कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणं चापरेण प्रतिक्षेप्तुं
शक्येत श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयो
र्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः अनारब्धकार्याधिकरणं ॥१०॥

प्रारब्धभिन्नानां विद्यया क्षये स्वाश्रमविहितानामग्निहोत्रादीनां देहधारणप्रयोजकत्वाभावाच्छ्रुतिस्मृतिविहितानां विद्यार्थत्वेऽपि अनारब्धकर्माणामुक्तन्यायेनान्तःकरणप्रतिबन्ध
नोपजीव्यत्वाच्च प्राबल्यसिद्धत्वमिति तद्वत्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिसिद्ध्यर्थं पूर्वविद्याविदां नित्यकर्मत्वेऽपि विहितावरकाविद्यापा
नाशकत्वमाह अग्नीति नन्वविद्येति विक्षेपकाविद्यालेश एव सत्कार्यादिः प्रवृत्तिर्जीवन्मुक्तौ ज्ञानानुभवमाह

नु कथं कानि चिर(...मध्ये)
म४

भा० च ॥

ज्ञानं प्रति शेषित्वकारोन्मादेः कश्चिदतिशयो विद्यासामर्थ्यात्तेनावृत्ता केवलस्यैवं विविदिषाश्रुतेर्विरोधात् नच तत्कृतस्य
तोयत्वादिसहितानां विद्योपेतकर्मणस्तत्त्वसंकोचायुक्तः प्रयत्नोऽपि देवविषये निष्कृतिः केवलस्यापि वीर्यवत्त्वं गमयतीति सिद्धान्त
ग्रन्थार्थः भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते तत्त्वविदन्नविषयः किं प्रारब्धं तथा नेतरं सम्भवत्तत्त्वेति निमित्ताभावात्
पाये सिद्धान्तमुपक्रमते अनारब्धेति अनारब्धकर्मणः तथा ...
पत्ते विदेहकैवल्यसिद्धिः सिद्धान्ते न तत्सिद्धिरिति भेदः देहपातानन्तरमपि तत्त्वविदः संसरति संसारयोग्यत्वात् यथा देहपातात्

21

ग्निहोत्रादि विद्याविहीनं तथापि मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन इह जन्मनि जन्मान्तरे च प्रागुत्पत्तेः कृतं
यत्तद्यथासामर्थ्यं ब्रह्माधिगमप्रतिबन्धकारणपापोपक्षयहेतुत्वद्वारेण ब्रह्माधिगमकारणत्वं प्रतिपद्यमानं
श्रवणमननश्रद्धातात्पर्याद्यन्तरङ्गकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति स्थितं भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते १९
अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षय उक्तः इतरे त्वारब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म
सम्पद्यते तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये इति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति चैवमादिश्रुतिभ्यः ननु स
त्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तं एवं पश्चादप्यनुवर्तेत न निमित्ता
भावात् उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं न च तादृशमत्र किंचिदस्ति ननु अपरः कर्माशयोऽभिनवमुप
भोगमारप्स्यते न तस्य दग्धबीजत्वात् मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं देहपाते उपभोगान्तरमारभते तच्च मिथ्याज्ञानं
सम्यग्ज्ञानेन दग्धमिति अतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यं भवतीति भोगाधिकरणं॥
इति शारीरकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

प्राग्वेति प्रतिनारम्भाधिकरणाद्दृष्टान्ते न पूर्वपक्षमाह नन्विति भोगनिमित्तकर्माभावाद्देहस्य सिद्धिः यत्तु संचितक
र्मान्तरं तन्निमित्तं फलस्य दग्धमूलत्वात् अविद्यादयो हि क्लेशाः कर्मणां तत्फलस्य च मूलं तदुक्तं योगशास्त्रे क्ले
शमूलः कर्माशयः सति मूले तद्विपाक इति न च मूलं तत्त्वज्ञानाग्निना दग्धमिति कुतः पुनः संसारस्तस्माद्देहपा
ते कैवल्यमिति सिद्धं इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभगवत्कृतौ भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थस्याध्याय ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदेव विद्ययेति इति उक्तं नित्यादिकं विषयमुपनीय [illegible] सवीजं संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह विद्यासंयु
क्तमेवेति पूर्वपक्षे कर्म गोपाधिहीनकर्म गोत्रमात्रार्थतासिद्धिः सिद्धांते तत्सिद्धिरिति भेदः भवतु विद्याविशिष्टस्य कर्मणो
यदेव विद्ययेति इति १८ समस्थितानमेतदनंतरावाणिकयोनित्यमग्निहोत्रादिकर्ममुक्ता मोक्षप्रयोजनो देवेनमुक्तम्
पाल इवसत्वयदनुतहासाम तपुष्टिका स्यान्तानिय यमाजमोद प्रयोजनं ब्रह्मणाधिगमनिमित्तत्वेन ब्रह्मविद्या
सहैककार्यं भवतीति तेन अग्निहोत्रादिकर्मांगापाश्रयविद्यासंयुक्तं केवलत्वात्तियएवं विद्वान्समिय एवं गृ
हानायत तस्मादेवं विद मेवब्रसामंकुर्वीत नानेवंविदं तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च नवेदेत्यादिवचनेभ्यो वि
द्यानापत्ति तस्मादेवं विद्वानेव कुर्वीत नाविद्वानिति यदेव विद्ययेति किं विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रादिकं कर्ममुक्तो विद्यादेवं ततो नत्य
थासंयुक्तं केवलमसंयुक्तमपि किं यदेव विद्ययेति किं विद्यासंयुक्तं केवलं वा विशेषितोऽन्ति कुतः संशयः तमेतमात्मानं यदेन विवि
सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवलमसंयुक्तं विद्यासंयुक्तं केवलं वा विशेषितोऽन्ति कुतः संशयः तमेतमात्मानं यदेन विवि
दिषंतीति यज्ञादीनामविशेषेण आत्मवेदनांगत्वमश्रवणात् विद्यासंयुक्तस्याग्निहोत्रादेर्विधिश्रुत्वा वागमात्किं ताव
त्प्राप्तं विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्रादात्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते न विद्याहीनं विद्योपेतस्य तस्य विशिष्टत्वा
वगमाद्विद्याविहीनात् यदेव विद्ययेति तदहरहः पुनरिदमुपलभ्यते एवंविद्वानित्यादिषु लिङ्गैः ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वाय
पापार्थकर्म वंधप्रदामुक्ति हेतु ताप वरकर्म बुद्धियोगात् न तत्र यत्नानि इति श्रुतेरिति एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते
यदेव विद्ययेति सत्यमेतत् विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याहीनात् कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्विशिष्टं विद्वानिव ब्राह्मण
होवि विद्याहीनात्स्य प्राणस्य नात्यंतमनपेक्षं विद्याहीनं कर्माग्निहोत्रादिकं कस्मात्तमेवात्मानं यज्ञेनेति विवि
दिषंतीत्यविशेषेणाग्निहोत्रादेर्विद्यादेतुत्वेन श्रुतत्वात् ननु विद्यासंयुक्तस्याग्निहोत्रादेर्विद्याहीनाद्विशि
ष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनमग्निहोत्रादात्मविद्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति यत्तत् एवं विद्यासहायस्याग्निहो
त्रादेर्विद्यानिमित्ते तस्मान्नोपपद्यते न पागादात्मतानत्वं शक्तिवैशेष्यमात्रं प्रत्याति यथा भवितव्यं तथा विद्या
हीनस्यापि प्रत्युक्तस्य फलं तस्य [illegible] नेत्येवं न विद्यावतां स्यानि भवति तस्मादग्निहोत्रादेरनात्यंतशक्तिम
त्वं तथाहि तथा तिष्ठदेवविद्यायाः तिष्ठतु प्रनिषेदानदेवबीर्यवत्तरं भवतीति विद्यासंयुक्तस्य कर्म
णोऽग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति किंचिदतिशयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्यापि तस्यैव तत्प्रयोजन
त्वे सति वीर्यवत्त्वं दर्शयति कर्मणस्त्वावीर्यवत्तत्वं नत्वप्रयोजनत्वं सप्रयोजनत्वं तस्माद्विद्यासंयुक्तमिति

नाः ले

भा०
च०
१२

वाक्युक्तं नाद्यं चक्षुरादिषु निर्दिशति अत एवेति उपपन्नं तदेवं तस्मात् तस्मादन्यस्य इत्युक्तं पुनर्भवं प्रति पद्यत इत्यर्थः इन्द्रियप्राण
स्यापि निरुपपत्तिः प्रवर्तते पपद्यते सर्वेन्द्रियवृत्तिलयश्चेदिष्टस्तर्हि वाङ्मनसी निष्ठयुक्ते किमुक्तमित्यत आह सर्वेषां करण
नामिति तन्मनः प्राणे उत्तरवाक्यक्रमादेषक्रमाच्चाधिकरणक्रमः इत्यनया भाष्यस्य पूर्वसुत्रन्याय विरोधाद्गमिति
करणेष्विधः कृतः इत्युक्तं वाक्यमात्रस्य आत्मकमनः प्रकृतित्वेन प्रकृतौ विकारलय इति न्यायानुग्रहात्तन्मनः प्रति वा
रेव [illegible] वि वदितीत न वृत्तिमात्रं संपत्तिः मनःप्राणे
अत एव सर्वाण्येव २ तस्माद् एवं तत्तेजः पुनर्भवमिन्द्रियमनसि संपद्यमाने इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसि
संपत्तिः श्रूयते तत्राप्यनपवाचः स्ववचक्षुरादीनामपि समवृत्तिकं मनसि अव स्थितेऽवृत्तिलोपदर्शनात् तत्प्रलया
संभवात्स्थापपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहारविशेषस्तति
वाचः पृथग्ग्रहणं वाङ्मनसि संपद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन वाङ्मनोऽधिकरणे तन्मनः प्राण उत्तरात् ३ समस
४ स्थितमनसोऽस्य सिंसपद्यत इमत्र वृत्तिसंपत्ति विवदेति अथ तदुत्तरवाक्यं मनः प्राण इति किमत्रापि वृत्ति
संपत्तिरिति विचिकित्सायां वृत्तिसंपत्तिरेवात्रेति प्राप्तं अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राण इति श्रुत्या अन्नमयं हि सौ
म्य मन आपोमयः प्राण इत्यन्नयोनित्वं मनसः प्राणस्य च आपोमयत्वं अन्नसृज्यत्वेति श्रुतेः अत इद्यन्मनः प्राणे
प्रलीयते अन्नं हि मनः आपश्च प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादिप्रवेशं ब्रह्मसः तदप्यस्य हीनत्वादिन्द्रियवृत्तिमनो
वृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीयत इत्युत्तरेणाहार्यत्वं वचनमप्रं तथादिसन्निधौ प्राणं मूर्ध्नि प्राणवृत्तावपरिस्पंदात्मिका
याम वस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे संभवति अतत्प्रकृतित्वात् न
नु दर्शितं मनसः प्राणप्रकृतित्वं नैतत्सारं तदीदृशेन प्राणाडिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे तत्परमंदति
एवमपि सत्त्वमनः संपद्येतापश्चान्नमप्येव च प्राणः तयोरत भिन्नापि च प्राणाभावपरिणामेनाप्यद्भ्यो मनोजायत
इति किंचन प्रमाणमस्ति तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः वृत्त्यप्ययोऽपि तच्छ्रोतव्यं केवलं तेन वृत्तिवृत्तिमनो रेभे
क्षेति पूर्वपक्षः फलं पूर्ववत् सिद्धान्तस्तु वक्तयोः प्रकृतिभावेऽपि न तद्विकारयोः प्राणमनसोर्लयाद्वा वाहमन्तयोरपि
न तद्भावप्रसंगाद्वतोऽन्याय विरोधात् पूर्ववत्सृष्टिवाक्यतिविवेकः अपरं दृष्टानादागेन्द्रियवृत्तेर्यत्तेन तत्र यात्यनेन्द्रिय
वृत्तिकं मनोऽपि वृत्तिलयेनैव प्राणे लीयत इत्यर्थः एवमपीति प्राणस्याविकारत्वपक्षेऽपीत्यर्थः तस्मादिति प्राण
स्यसाक्षान्मनः प्रकृतिकत्वाभावान्मनः प्राणे वृत्तिलयनित्यर्थः सोऽध्यक्षस्तदुपगमादिभ्यः ॥

तेर

गुरुमेवतत्स्तुप्रलीयते ६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

८२

श्रीगणेशाय नमः ॥ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ज्ञानफलेष्वनंतरमुपासनफलं ब्रह्मलोकस्थं वक्तव्यमनर्वाचीनवि
दिमार्गप्राप्युमार्गश्रमिश्रोत्क्रांतिसापेक्षास्माद्युपास्तिफलं द्विप्रकांति पादेऽस्मिन्नध्याये समाप्तिः पूर्वं चास्य सर्वपादानां
धेज्ञानफलेत्ससमनंतरं वक्तव्योपास्तिफलेन न विद्यामिपाद अथेति ज्ञानिनश्चोपासकस्याप्युत्क्रांतिरेतनयतस्माद समाने
ति विद्वानुपासकः तस्यानुपासक वडुत्क्रांतिरीति अनुत्क्रांतिरिति वक्ष्यत इत्यर्थः प्रिय तोप्रियमाराध्यत्यर्थः वाक्यादि
सकरणाभाव श्रुत्यतिभां [redacted] करणानहृत्यो लयमानात्वयाथः पूर्वपते केवलेणानास्वरूपलया
वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च १ प्रथमपरायणफलमये देवयाने पंथानमवतारयितुमथमेनानुचयणशास्त्रम्
त्क्रांतिक्रममन्वाचष्टे अस्मान्मर्त्यविद्वद्देवितुर्वोक्त्वात्क्रांतिविविनिवक्ष्यति अस्मिन् प्रायणविषया श्रुतिः अस्य सौम्य
पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामिति किमिदं वाच एव
वृत्तिमत्या मनसि संपत्तिरुच्यते उत वाग्वृत्तेरिति विशयः तत्र वागेव तावन्मनसि संपद्यत इति प्राप्तं तथा हि श्रुतिर
नुगृहीता भवतीतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या न लक्षणा तस्माद्वाचएवायं मनसि प्रलय
इत्युक्ते ब्रूमः वाग्वृत्तिर्मनसि संपद्यत इति कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते यावता वाङ्मनसीत्येव आचार्यः पठति स
त्यमेतत् पठिष्यति तु परस्तादविभागो वचनादिति तस्मादत्र वृत्त्युपशममात्रं विवक्षितमिति गम्यते तत्त्वप्रविलयविव
क्षायां तु सर्वत्रैवाविभागसाम्यात् किं परत्रैवाविभाग इति विशिंष्यात् तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षायां वाग्वृत्तिः पूर्वमुप
संह्रियते मनोवृत्ताववस्थितायामित्यर्थः कस्मात् दर्शनात् दृश्यते हि वाग्वृत्तेः पूर्वोपसंहारो मनोवृत्तौ विद्य
मानायां न तु वाच एव वृत्तिमत्याम् मनस्युपसंहारः केनचिद्दपि दृश्यते ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायम
नस्यप्ययो युक्त इत्युक्तं नेत्याह अतत्प्रकृतित्वात् यस्य हि यत उत्पत्तिस्तत्र तस्य प्रलयो न्याय्यः मृदीव शरावस्य
न च मनसो वागुत्पद्यत इति किंचन प्रमाणमस्ति वृत्त्युद्भवाभिभवौ त्वप्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते पार्थिवेभ्यो
हीन्धनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवत्यप्सु चोपशाम्यति कथं तर्हि अस्मिन् पक्षे शब्दो वाङ्मनसि संपद्यत इति
अत आह शब्दाच्च शब्दोप्यस्मिन् पक्षेऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः सर्वाण्यपि
तिराणि इन्द्रियाणि मनस्यपियन्ति अत एव च सर्वाणि इन्द्रियाण्यनुवर्तन्ते तत्र सति अर्थात् करणोपसंहारवद
विवेकः स्वतन्त्रनिषेधाधिकारः कथमिति तत्र अनन्तरं त्वन्तः करणवृत्तीनां विदाहरिद्रियाणां तद्रूपलयवद
निनदल्पादिदृष्टाधारात्यन्तिकसत्ताप्रतीतिरपलयसामान्यमाणविरोधो न्यायेन दृष्टिसमाधानार्थः प्रकृतावेवावि

तस्य प्रथमपादे ... सर्वाणीन्द्रियाणि मनसि ... इत्यर्थः

वाङ्मनसि संपद्यते इत्यादि ... तद्वृत्तिमात्रे वाक् ... प्रलय इत्यर्थः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र॰ सू॰ १२

प्राणस्य जीवद्वारा भूतराश्यौ दृष्टांतमाह योपि दृष्टेति स्थूलदेहारंभाय पंचीकृतभूतान्यावश्यकानीति हंदन्यधिकरणो भ॰ता॰मी॰ २
ख्यातं आत्मेन्द्रियं मनः सर्वं मीयंतश्रुतिमात्रात् परिछिन्नप्राणाश्रितत्वाद्विना भिन्नो दृष्टार्थानां यज्ञानां सूक्ष्मभूताः इति
यदुक्तं जीवस्य भूताश्रयत्वं कर्माश्रयत्वं श्रुतिविरुद्धमित्याशंक्य कर्मनिमित्तत्वेनाश्रयभूतानि तु देहोपक्षा
त्वेनेत्युभयमविरुद्धमित्याह ननु तेनादिना तोयाश्रयत्वमात्मभागोयं जीवाधारभूतं तनुतत्कर्मेति श्रुते वचनं एवं
योपि हिंसकत्वाश्रयरोगत्वाम श्रुत्याः पाटलिपुत्रं व्रजति सोपि सहायान् टलिपुत्रं यातीतिशाकानेवदिहं तस्मात्प्राण
स्तेजसीति प्राणस्य तत्कस्य यत्र तस्यैव तत्तेजः स इत्युक्ते तेषु भूतेष्वव स्थानं कथं तत्तेजः स इत्युक्ते तेषु भूतेषु नेत्युच्यते यावे
तेकमेव तेजः श्रूयते प्राणस्तेजसीम तत्त्रार्थे तेकस्मिन्दर्शयतीति ८ तेकस्मिन्नेव तेजसि शारीरात्तस्य प्रस्थावेलायां
जीवावतिष्ठते कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनादर्शयन्त श्रुतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने आपः पुरुषवचस इति तत्त्रायोगात्
आत्मकत्वात् भूयस्त्वाद्विम वक्ष्यति सर्वं तीयेन मर्यादया यतः स्मृतिः पृथ्वीमयः आपोमयो वायु मयश्चाकाशमयस्तेजोम
य इत्याद्यास्वर्णं ननु त्वा मात्रा भूतान्यति स्मृदृष्टायानात्मयाः स्यात् तामिः सार्द्धमिदं सर्वं संभवमनुपूर्वशः मात्राः ननु चोप
संहृते षु वाग्गादिषु शरीरान्तरप्राप्तिवेलायां कायेन दग्धरूपेण व तोपपत्तोम्यत्र अन्तरंकर्माश्रयतां निरूपयति तो हृ यहृत्वन
कर्मैदेवत हृत्त्रयस्य न शासनं कर्मैदेवतन्मयं संमनुविदत्तोऽनेन कर्म श्रुतकस्य हानिः स्तकस्य दिष्ट विषयः
त्वकस्मवं यन स्य पूर्वं ति निकर्माश्रयतो कारः पुनर्भूतो या दानं तरेण निविनिम्बूलाश्रयत्वम् कर्मशास्त्रावापि
तत्र प्राणस्य माने कर्मणाः प्रदर्शितत्वाश्रयतावात्राति तस्मादविरोधः अथवा किरणाः समानाचास्तसृत्युपक्रमा 13
दस्ततत्वं चानुपोष्य ~ सेयमुत्क्रांतिः किं विद्वदविदुषोः समाना किं वा विशेषवतीति विशेषानानां विशेषवतीति तत्त्वमाने
भूताश्रयविशिष्टा संसारानुर्भवाय वक्ष्मास्यामृतीयते न नु विदुषः पुनर्भवः संभवति अमृतत्वं हि विद्वान प्रश्रुतः इति स्थितिः त
नाप स्मादविदुष एवैषोत्क्रांतिः ननु विद्याप्रकरणे समाम्नानाद्विदुष एवैषा भवेत् स्वाप्तादिवद्यथाप्रमाणं कौतं तत्र यास्मत्पत्रे
तन्मूढः स्वपिति नामाविशिष्यते नाम पिपासति नामेति च सर्वप्राणिसाधारणापवस्थापाद्योरन्तु कीर्तितं विद्याप्रकरणे
पि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुणेन तन्तु विदुषो विशेषतोवि थिस्त्वेवमियमपुरुक्रांतिः समूहातगतेवान
कीर्त्यते यस्मात्परस्मादेवता यां पुरुषस्य प्रयत तेजः संपद्यते स आत्मा तत्त्वमसीति तत्त्वतिपादयितुं प्रतिषिद्धाचैषा विदुषः
तत्र तस्य प्राणा उत्क्रामंतीति तस्मादविदुष एवैषेति ॥
वागेव दूरात्मनसि प्रथमं श्रुतिलयतात्वात्तेनमनो बुद्धेः प्राणो लयः प्राणादृष्टे भूतोपहितजीवे लयः इष्टं क्रांतिमवस्या स्या रत्नप्रभायां टीका
मात्रसर्वप्राणि सुलभमाह समानाचानुपाघ्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसीम्यविशेषश्रुतेर्विद्या स्तम्मनृत इति श्रुते १२
दृष्टतायमाह सेयमिति विद्याया नानापदिह्तानामितरश्रुतिः पूर्वपक्षे तस्य पाप्मा विद्वत्सु वशिलसुक्तौ विशेषः साध्य
ते ततोनुक्रांतउपासको मुक्तिमश्नुते इति फलसिद्धांतमत्कांतो ब्रह्मलोकभागी ति फलभेदः पूर्वपक्षमा इत्यसमाधत्ते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्क्रान्त्यादिसिद्धं प्राणानामपि नित्यत्वमुपजीव्य प्राणानां नित्यत्वं तेनैतदादि तेषां संशयमुक्तां जीवेलये विनाशप्राप्ता
दिसंभवाति सर्वं पत्यति स्थितं प्रत्यादिना अत एव नः शास्त्रमुक्तं सिद्धान्ते तु भूतोपरि तं जीवस्वरूपं तन्मितमत्वा
सत्त्वयोजयति तथा तस्यादिना ज्ञानकर्मवासनोपाधिकस्तथार्थः तज्जीवप्रतिप्राणानां मुख्यप्राणानुगमनावस्था
नस्त्वनिष्पत्ति इदं तथा यथा प्राणेन्द्रियादीनां वागादीनां तदुपगमनं तेन वमेवपरलोकं जिगमिषुं जीवं सर्वे प्राणा अभिमुखं
नयाति स्वयाम अनुक्रान्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति इति प्राणास्य
स्थितमेतद्यथायतो जीवस्य तेन सह गमनं प्राणानां स्थितं तेजः शीघ्रं चिन्त्यते किं यथा श्रुति
प्राणस्य तेजस्येव प्रमुख सहजः किं वा देहादि पञ्चराशि जीव इति ते नैव तेन नित्याः प्राणस्य तेजस्य
सम्पत्तिः स्यात् अश्रुतेरकल्पनाया अश्रुत्यादि तवेषा तत्प्राणापि प्राणे सम्पत्तिः इति समर्थितः कुतः तद्दर्शनादिभ्यः
तैर्विपाककर्मसर्वे प्राणाः पितृपितामहानामनतिप्रतिपन्नाः प्राणा एव तेन प्राणाद्यभावनीतिं दृष्ट्वा तस्य सर्वत्र तासां प्रमाणमि तं॥
वमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति इति ये च प्राणाः प्राणाद्यपत्ता
नः सर्वेन्द्रियाणां निविशायानाम्नायते प्राणं चैवमनूत्क्रामन्तं प्राणा अनूत्क्रामन्ति इति सवितानोभवती
५१ नुगामिनो दर्शितमदनुष्टितानां चेतनं वा प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति ननु प्राण
त्वादयदर्शितानतदवस्थानेन तत्सिद्ध प्रीतनेकाणां ग्रामस्य प्राणस्य वाक्यानि तु तेजसि कथमस्य दृष्टि
तेजसीतिस्थिते कथं प्राणाश्च इत्यादिका वाच्यः कियते नैष दोषः अयमत्र श्रुत्यन्तरेषु तेजसि प्राणे लीनम् इति
वहारस्य श्रुत्यन्तरे तस्यापि च विशेषस्यापत्तयोरत्वात् यद्यन्तरे प्राणास्तेजसि निष्ठा निविष्टा इत्येवं गृहे
गृहदेवते एवं प्राणादिस्थितः प्राणास्तेजसि प्राप्ते तेनैव सम्पत्तिः तेन प्राणः सहकर्ता यत्
सम्प्राप्तिः तद्दर्शनात् अस्य प्रकृत्यर्थे प्राणो तेजसि सम्पत्तिः प्राप्ता तेजसि पृथिवीति दर्शयति न प्राणः स एकस्याध्यक्षस्य
अपप्राणानामीत्वते भूतेः ननु तेषु श्रुतिः प्राणस्तेजसि स्थिति दर्शयति न प्राणः स एकस्याध्यक्षस्य
नैवदोषः सोऽध्यक्षस्य ध्यानस्याप्तेन तास्तु उपगताः नाना इति ॥ अत्र वाजीवे स्थितिर्निर्भीनोऽन्वर्थः यद्यपि प्राणास्य
फलाश्रयमायतितं विज्ञानमाहितं यस्मात्प्राणस्य प्राणस्य तु जीवं तत्त्वं जीवनादाय च तत्र पितृषु तेन
तेजस्यवधाने न लयः अन्तरा प्रश्नयचन्तनु महाय प्राणाजीवे लयति जीवे द्वारा च तद्भूतानि विशेषेण माधिकं भुवा
प्रादिभूतेक्षितिश्रुत्यर्थसाधकतया दर्शनात् तदुक्तं गतसिद्धि इति तच्च लयविनापि जीवप्रसरणमादिभु इति भावः भूतेषु जीव
तेजः श्रुतिमुक्तावस्थितिर्वा यत्र जीव प्रसाद्यपाणि तस्यापि निर्बाधा तेन स्थितेरेवावलयनादि तिभावः भूतेषु जीव
स्थितिः केवलं प्राणानामुक्तानां ... ... इत्याद्याः ... ... नन्वित्यादिना ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

लिंगस्य स्वकार्ये बोध्यलिंगकानुमानमाह अस्यैवचेति प्रतिषेधादिति चेन्न पारंपर्येण सर्वमनूपपत्तेः देहद्वयापेक्षया अपि
शरीरान्तरावाप्तिमात्रमात्रं प्राप्तस्याप्तिनिमित्तं समाप्तानां संवादेन नास्य प्राणानि इत्यादि अस्य तत्रैवेति सकामस्य संसारोक्तेन
तदनिष्कामस्य मुक्तिप्रकरणे यथावासनं ब्रूते आत्मकाम आप्तकाम आत्मन्यवस्थितो निष्कामः अनभिव्यक्तांतरवासनानिःकाम
मुमुक्षुरकामः अकामयमानेत्यादिनोक्तः यो अकामयमानः तस्य प्राणा नोत्क्रामन्तीति पंचमीषष्ठीप्रतिषेध
संदेहस्य जातिसंख्या निरासपूर्वकं सर्वं यत्तदिति नात्र स्थितिः कामानां नात्मनो देहान्तरप्राप्तिः इति परामर्शस्य सर्वथा साम

अस्यैव चोपपत्ते रेष स्मृता ११ अस्यैव चायमनस्य शरीरस्य प्राणेन शिरसीरे संस्पर्शो नोत्क्रामन्ति इति तथा हि स्मृतौ
तद्यथा अहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एवेति
इत्यादि शरीरस्य तदव्यपदेशे अशरीर इत्यादि तथा च ब्रह्मविद अशरीर इति भेदे न प्रतिबंधो अस्य प्राणानां प्रति
षेधादिति चेन्न शारीरात् १२ अस्मतं चायं प्रतिषेधो मस्तकादि प्राणानां प्रतिषेधः तत्र का मोक्षमार्गः नित्यो
न विकारः प्राणानां तु शरीरात् प्रतिषेध इति अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो भवति
न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति अत्र विद्वानविद्वान् प्रतिषेधः परब्रह्मविदो देहात् प्राणानामुत्क्रा
न्तिरस्तीति चेत् नेत्यर्थः शारीरादात्मनः प्राणानां प्रतिषेधः प्राणाः तदा शरीरात्मकस्य भवतोऽपि नेत्यस्मात्
उत्क्रामन्तीति प्राणानां पंचमी प्रयोगात् एवं विधो व्यवस्थाप्यते तस्मादिति च प्राधान्यात् उत्क्रांतेः अयम
भिव्यक्तेर्देहात् अपि न देहः न तस्मादुत्क्रामन्ति जीवात्मनः उत्क्रामन्तीत्येव तेन संभवतीत्यर्थः स प्राणाः समवलीय
न्ते भवति उक्ता इति देहादिति बृहदारण्यके साक्षात् एषा १४ तेन इत्यपरब्रह्मविदो देहादुत्क्रा
न्ति प्रतिषेधः स्वदेहादिति देहात् प्राणानां एवोत्क्रांतिप्रतिषेधः केषांचिच्छाखिनां स्पष्टमुपलभ्यते तथा
हि आर्तभागप्रश्ने यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात् प्राणाः क्रामन्ति आहो नेति नेति होवाच याज्ञवल्क्य इहैव समवनीयन्ते इति प्रविलयश्रवणात् प्र
पंचपविश्रयणं यंत्र न तु क्रांते प्राणाः स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेत इति तस्य प्रकृतस्योत्क्रांतेः परस्य वाचः प्रायेण दर्शनात् सममन
न्तरायत्वात् उपशुद्धत्वात् नोत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्ते इत्यवधारणात् भेदो महता वाक्यादेहा
न्तर देहस्य वेदान्तिसंदेहिनः तत्सामान्यात् प्राणा उत्क्रामन्तीति अत्रैव समवनीयन्त इत्यस्य प्राणभेदो महताख्याद्देहा
नर ति देहस्य वेदान्तिसंदेहिनः इति पाद्यपाद चतुर्थ पाठः ॥

पाश न स्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधाय यद्यपि प्राधान्य देहिन इति महाविद्यया यथा चनीपाद
नस्मृत तत्र मा ग्रंथिन् भावाया तस्मादिस्म पादानत्व रूपविशेषु उक्तो ग्राह्यस्तथा च जीवात्मा प्राणोत्क्रांतिप्रतिषेधो भाति
न देहान्तरे न देहस्यानुक्रान्तस्य तिनो बुक्ते उक्तेन विना न वैयर्थ्यमिति भवे पदे फलमिदानेन सार्थक
माह स्मृते चेति अत्र ग्रहस्य वा चोदे ह्यवास्मादिमुक्तानिवर्तनेन स्वपरामर्शः प्रपञ्चे तत्र मुख्ये ब्रूते
नादिधमकसजीवत्वाया गादित्यर्थः उच्छ्वयति वा ध्मायति वायुपूर्ण एतदिति श्राध्मायति आध्मातो मृतः शेत इति तीर्थ्यः यथा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sargavya Sharada Peetham

विद्यायामनन्तमिति क्रमनिर्गमं हि यावत्तत्स्य प्राणा उत्क्रामन्तीति प्रतिषेधोऽपि तद्विषयः अतः सगुणविद्यायां तस्यैवोत्क्रान्तिविशिष्टं तयति एवमिति स्थितिर्मार्गसत्यत्वात्कर्माचिः प्राप्तिस्तत्र आक्रम्य उत्क्रान्तिस्तुल्या नतु पाशकोऽस्त्यन्यत्र इहैवास्मिन्मार्गे प्राणानिरोधानि विशेषणं यत्र दहरोपासकस्यापि तन्त्रक तेन योऽयं प्राणसमन्वितेनेति तदायेति कर्मवर्गसूर्यस्य कामस्कामयते सोऽस्य कस्यादेव समुत्तिष्ठन्ती निर्गमस्य च प्राणस्य इति मार्गे उपासकस्य वेदमिति अर्धादरन्ति यातो विद्यैव पूर्वोदाहृतेनोत्क्रान्तिवाक्यशेषव्याख्या

एवं प्राप्ते ब्रूमः न मानैव वाक्यं निर्वाणं नमोऽत्र प्राणा विद्वद्विषयो भवन्तु प्रकृताद्विद्युत्मदित्यविशेषश्रवणात् सविदुषे दर्शीजनभूता निभृतस्स्यात्प्राणस्य प्रियस्य कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुमसमर्थ इति विहायस्तुत्वा न प्रकाशितं गोत्रनो डी हारमाण्यनेन देहदारस्य प्रकृतार्थसमुक्तं तत्र यदेते शिविद्गुणा प्राप्यमाने च नरे शरीरायतनेन क्रूरेणात्याश्च तस्मात्सप कर्मावेति निर्गच्छेत् अनुपपत्तेः स्यात्तस्यान्तर्हिताद्यैकस्य तत्प्राणानिर्विशतामसर्वाद्यापत्तिकमस्ति तत्रोपास्यते सम्भवति तत्र संपन्नाः साधनात्पश्चादूर्ध्वनिरामयो गतिं प्राणनाञ्चितं यद्यतत्स्यादस्यायं तदर्थनिः ससारस्यैव पदं शान्तः तेजः परस्यां देवतायां शक्तयः सक्रोऽसमीक्षितेति प्रकृतेन तेजः सामस्ते माणक्रमस्य सह भूतानांतरसं हितस्य तः पुंसः परस्यादेवताया संपद्यते अनेनानुक्रमभवति कौशीतकी ब्रूते यस्मै स्यादिति चिन्त्यते तत्र आत्मनि कार्यसत्ता वस्तुस्वरूपेण विलयाति प्राप्तः अनुकृतिं वायपतेः सर्वत्र स्मृतेर्निमित्तेर्वा तज्जातस्य प्रकृतिः परादेवतेति प्रतिष्ठितं तेषां दानान्तिकी यथा विभाग प्रतिपत्तिरेव प्राप्नुमः तेजः प्राणं भूतसंस्थं तत्र दिव्यवशारसमस्त प्रापीतेः यथा माग्माहात्म्यं कर्मनानि मित्रादवति हृदयाधिमनेश्च यन्तुलक्षणीरत्वपरेदेहिनेः स्थाणुमत्यन्तमेति यथा कर्म यथा श्रुतं मिथ्या दिस्सरस्य देशात् अन्यथादिस्संसारापत्तेर्वोपाधिप्रलयस्य संपाद्यतत्र ब्रह्मसंपद्यतद्वत्तद्विभिष्याह
२४ मनर्थकस्यानु विभागात्तद्विमिथ्याज्ञाननिमित्तस्य योऽनस्यम्यक्ज्ञानादरे विलेख्यितनमत्येतस्मात्प्रकृतिन्युपशुभ मनर्थकस्यानुविद्यामात्रत्वविमिथ्याज्ञानान्निमित्तसंबन्धितस्तनोऽनुपादानात्: ए तेन तत्सभेदिनं तज्ज्ञानेषु प्रलयवत् बीजभावावशेषेणैव प्रत्यपत्तिरिति तत्र परमात्मसंबन्धेन तथा पुनः ए तेन तमनतस्यादिनं तज्जानीयस्य गाज्जरीरात्मवत्सतु प्राप्यसंपन्नस्य रूपेण: परिमाणात्संबन्धभाविनमर्हति तदादितादौति; क्रमात्स्वरूपेणादम्यो सर्वात्मना तत्तद्विनार्यानाशीरोपयोगिस्तत्त्वानामप्रतीतिलोयपृथिव्यादिपृथक्त्वचक्ष्वादिविरोधान्यो पश्यन्निपतेत तत्त्वेषु अतएव स्तम्भोत्स्यामास्यसूत्रपादीर स्वाणकादेनदिदृष्टिविमितिनन्नेन तेजस्मै शरीरमप्यते नापमर्दने तत्र। अतएव सम्बन्धादाम्यस्पर्शादीर स्वापभदन दाहादि विलिमिनेन नेत्रेत्युं शरीरस्य

ग्राहितिजाग्रत्यं तस्मात् तमोकालस्यैतिको महत्त्वात्तु य उताना पृतिकरिति नयस्योभयथादर्शनात्तं समायमाहकौ हृदयोपुनरिष्यमिति एवंज्ञायदि कमन्यतेषामिमन्तं तदृश्यत्वामित्यादेशात्समानि : प्रवेशपदेऽस्मन्तमात्रसमुक्तिसिद्धिः सिद्धान्तकेऽमिविद्याकालाद्य बलात्यावपामलयाविशिष्टरीति विवेकः न तु लिङ्गात्मकस्य तेजसः कथं सत्यतमनाडी हारगतिः कुतो वाके नाचित्तर्मतेन प्रतिज्ञानेनास्तिकृतत्वान्दूषणत्वंबन्धमाह तद्वन्नमिति प्रमाणासद्भावाहृतिरन्

तानि परे तथा ह्याह । सर्वं त्राति निषेधे न विकलानां प्राणादीनामेव लयक्रमः तमुपजीव्य किं तत्कलाप्रकृतिषु पृथि-
व्यादिषु स्यादुत परमात्मनीति श्रुतिनुपदर्शनात्संशयः कार्यः तत्र साक्षात्प्रकृतौ विकारलय इति न्यायानुग्रहीतत्वात्तासां ता-
कला इति प्राप्ते पूर्वपक्षमेव दृष्टान्तसिद्धान्तमाह तानीति यथा नद्यः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति एवमस्य परिद्रष्टुरि-
मा: षोडश कला: पुरुषायणा: पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीत्यर्थः मनः प्राणयोर्वे केवल-
योर्न पञ्चदशप्राणेष्वाह इति द्वितीयाद्युक्तवचनस्य स्वप्रकृतौ पृथिव्यादौ इत्यर्थः वस्तुतस्तानि दृष्टा परमात्मनि क-
लालयेपि लोकदृष्ट्यापतिष्ठा स्वलयोक्तिरविरुद्धा तथा च कलास्वप्रकृतिषु विलीयन्ताम् इति सर्वदृष्ट्यैव लीयन्त इति श्रुति

तानि परे तथा ह्याह १५ तानि कलाः प्राणाद्यास्तेजःसहितानीन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परे ब्रह्मण्यात्मनि प्रलीयन्ते
नैकस्मात् तथा ह्याह श्रुतिः एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्तीति ननु ग-
ताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा इति विद्वद्विषये चापराश्रुतिः परस्मादात्मनोऽन्यत्रापि कलानां प्रलयमाह तेषां वस्तुमव-
हाराये तापर्थिवाद्याः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपियन्तीति तान्तु विद्वन्नतिपर्यये तथा हि स्वकलानामप-
रब्रह्मविदो ब्रह्मण्येव संपद्यत इति नास्ति दोषः प्रलयाधिकरणं अविभागो वचनात् १६ स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः कि-
मितरेषामिव सावशेषो भवति आहो स्विन्निरवशेष इति तत्र प्रलयसामान्याच्छक्त्यवशेषतापत्तौ निरवशेषत्वमि-
त्यापत्तिरेवेति कुतः वचनात्तथा हि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति भिद्येते चासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलो-
ऽमृतो भवतीत्यविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषतोपपत्तिस्तस्मादविभाग एवेति तदोकोऽग्र-
ज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया १७ समाप्ता प्रस-
ङ्गिकी परविद्यागताचिन्ता संप्रति त्वपरविद्याविषयामेव चिन्तामनुवर्तयति समाना चासृत्युपक्रमादिह हृदविदुषो-
रुत्क्रान्तिरित्युक्तं तमिदानीं सम्प्रपञ्च्य दर्शयति तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योत्क्रमिषतो विज्ञानात्म-
नः ओकः आयतनं हृदयं स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामतीति श्रुतेः तदग्र-
ज्वलनपूर्विका चक्षुरादिस्थाननिमित्तादान्यो ह्युत्क्रान्तिः अथ तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति सा किमनियमेन विद्वदविदुषोर्भवति अथास्ति कश्चिद्वि-
शेष इत्यर्थः अविभागो वचनात् उक्तलयस्य पञ्चमलयस्य हेत्वादर्शनात्संशयमाह स पुनरिति मुक्तासिद्धिस्तत्सिद्धिरचे-
तनप्रपञ्चफलस्य च शेषो मूलकारणोपादानात्मना स्थितिः एवं तन्मते प्रसिद्धयावत्कलालयः सावशेषः कलालयत्वात्
भूमिवृष्टिरिति पूर्वपक्षः निरवशेषो विद्याकृतत्वात् रज्ज्वहियथा सर्वलयवदिति प्रत्युत्तरमाह सिद्धान्तयति
त्ववीतीति नामरूपयोः कल्पितत्वात्कल्पिताभिन्न इत्यर्थः तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इदानींकाववपावस्मानुरूप्यमाह येषांनुषष्ठीपाठइति संबंधविशेषकेयोभोक्तृणांभोगोपकरणत्वविशेषात्रैव प्राणमयोमनोमयइतिसर्वेषांमुक्तोपाधिः तद्गुणसंविज्ञानस्यप्रमाणादानत्वग्रामीवाद्युक्तितेरंशप्राप्तिः प्रतिषेधायोगाद्विद्वत्सं वंधिप्राणानामुत्क्रमणादानयत्वाच्च प्रोवाम्यमौ देहदेशप्रदेशएवग्राह्याः तथाचायमर्थः तत्प्राविद्वत्सोपभोगोपकरणा त्मकाः प्राणाः देहप्रदेशेभ्योनोत्क्रामंतीतिप्रवचनमोक्तं तिनिषेधार्थत्वाद्वाक्यस्येतिचतद्रसत्र अपिचेति स्पष्टार्थत्वमग्नेभा

येषांनुषष्ठीपाठस्तेषांविद्वत्संबंधिन्युत्क्रांतिः प्रतिषिध्यतइतिप्राप्तोक्तंतिप्रतिषेधार्थत्वाद्स्यवाक्यस्यदेहप्राद्दानैव प्राणाः तिष्ठंत्यतोदेहादुत्क्रांतिः प्राप्ताभवेदिति अपिचचत्वोवामऔवान्प्रभोत्ताभ्यांवदेशेप्यस्तमुक्तामनुप्रा णानुक्रामतिप्राणमनुत्क्रामंतसर्वेप्राणाअनूत्क्रामंतीत्येवमविद्वद्विषयेप्रपंचमुक्त्वायोसंसारगमनंचदर्शयि त्वेतिनकामयमानइत्युक्त्वाविद्वत्कथामयाकामयमानइतिउपदिश्यविद्वांसंप्रदिप्तविषयमुक्त्वातिर वष्यावेदव्याप्तस्यवदोतः स्यात् तस्मात्विद्वद्विषयेप्राप्तप्रोत्क्रांतोविद्वद्विषयेप्रतिषेधइत्येवमाद्य नेष्य वदशोवतायनचत्र सविदः सर्वेगतसूत्रभूतस्यप्रदोषाकामकर्मोतउत्क्रांतिगतिनियोपपद्यते नि मित्ताभावात् अत्रब्रह्मसमश्नुतइतिचैतत्संगतिः अततोगत्युत्क्रांत्योरभावसूचयति सर्वगतत्व स्य नेपिचमहाभावेनेवामुक्तानांदेभाव ... सर्वंभूतात्मभूतस्यसम्यग्भूतानिपश्यतः देवा अपिमार्गेमुह्यंत्यपदस्यपदैषिणा इति ननुगतिरपितस्याविदुः ... सर्वतेमुक्ताः किलवैयासिकिर्मुमुक्षुरादित्यमंडलमभिप्रतस्थेपिचाचानुगम्याहुतोभोइति प्रतिश्रुश्रावेति नसरीरस्य वांचेयोगबलेनाविशिष्टदेशप्राप्तिपूर्वकंशरीरोत्सर्गइति द्रष्टव्यंसर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात्नह्यशरीरंगच्छंतस र्वभूतानिद्रष्टुंशक्नुयुः तथाचतत्रैवोपसंहृतंशुकःकलुमारुताद्गुप्त्यातिरिक्तः नातदिनतः दर्शयित्वाप्रभा वसर्वंसर्वभूतगतोभवदिति तस्मादभावःपरत्रयोविदुषांमुक्तानांगतिकृतोनानाविषयमुपरिष्टाप्

त्वाभ्यामनागमुक्तातिप्रतिषेधाधिकरणं।

वेनभूतानिपश्यतः अपदस्यमाप्यपदइति तस्यपदैषिणो देवाअपिमार्गेमुह्यंतिमार्गोतज्ञानंतितनदभावादिति स्मृतियोजना स्मृत्यंतरविरोधंशंकते ननुगतिरपीति सम्यग्धर्वविद्याबलेनवगतिपरिहरति नसवारी रस्येति ननुनहितयार्थमापन्नस्तत्त्वमोतसर्वेनात्मनाप्रयाणमथनोमार्गद्विरूनोनाकागतिस्तत्राहु गतीति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तदिदं [illegible]त्रैगुण्ये स्पोपलब्धिः स्यादित्यत आह। लोकेति। सवितारञ्चावयवं दृंधातीति धाम्नामिधानं लोकः स्वमनुजहमसिष्याप्येवे
तथैः। किञ्च यदि तत्रैव नमःश्विणांबादिनेथार्थतातिः स्यादतस्वाभिमतेर्दिवाज्ञातविश्वयत्तया कार्यः स्यादर्यंगतमभावत्वविधा
याम ग्रहतिः स्यान्नच मनो वायोर्थमिति तिनिवा चारमपुरुषात्मदेहदा देहवीनावैरय्यापातादप्रतीताकृतिरिपाधौ न तस्मा
च्छ दाकदार्विन स्तनस्य रविष्यकाम्पाकर्टि कुस्मलोक प्राप्तिरिति सिद्धं एवं दर्शितामयनेस्मतेति हर्षिता पात्त्र प्राप्तेर्जिनवेति विष्ण
यातिभवत्कल्पतेरुतनायदणा पालभ्ये नाशुमदेहपूर्वीकृतेन नतिदिश्यति अन्तधायवेनैषिदं दूतो यश्चैव पुरुषांशत्वाय बूद
नित्य नरायणोऽन्ता हिनो अहानाम्युतत्राणि देवान्मूलात् वयम्भमात्मनि मिल मिता भिवदन न प्रणवां धर्मपालननार्थं मोक्षपत्र प्रतीता
यात्ववमसोनिनिश्च निर्त्त नरायणं देव मायनै स्विद्यते तथाचदेवतायाः मदाप्तलोहि प्रथादिहात्पान्तकालेजितमात्रि
लोका नश्वत्तेलक्षं तदेसम्भवेतवरजनोऽश्वत्थोऽपि वृष्ठिवर्तुरिदं नसद्योचनमङ्गोहिरण्यानीति चेन्न देवदर्शाय नियदिच राजोत्रा
विनेवस्वमनुसारेणैवं आक्रमतः स्वमनुसारानयंकामकेनघृत हिंसामामिधीयते नयोश्विदा प्रतिसंव यमीनमसाधं आक्रमने
पुरुषा उभोसानयवेदेति अथत विद्वान्विपराविरुद्धं येन पराथं मानुमानोधं आक्रमं मन्यते निकुपाना विधेयं मन्त्रमनिह्न
स्याख्यानमस्मकल्लानियमाद्धर्षपि रात्राशुभवताद्रूणाम मुखेतनञ्च स्वाराभमापकदिविहत्तिमध्वंषार्द यामीवस्या
सावकाशिपूर्वोक्तस्तथाच लिपिस्मनरमवहारिमरा हूतोमित्वं अनिवर्तुदीहार्थायेति नमस्तदविमावराव दवात्रिरिदं
१स्मानुसारिति यस्यपिकसत्रा अतआगतेपिदिदिता २ अत एव चान्दोत्तादेपदप्रेरणाहिकफलमाज्ञविधायां अग्नि
यत कुल्लन्त्राद्वमस्मोहं हिरण्यनेयि नियमाणो हि हां मामो पर्वविद्याकलं नव्यमा मरणमाप्याद्वपञ्चसिद्धं भाष्य
स्य प्रतीतादर्शना दामूर्धमोपापक्रायांश्च पुरुषे तिमासा नानीति निष्कर्षति नवमस्तरा यथाभिनीता मा यां कमन
न सह्त्रेणाद्यनुदर्तिवादिकालमिह्नणादिति ननुचयनकालेत्वनाहृतिमाहुतिं चैव योगिनः प्रयाणं यानितं काल
वस्याभिमनन्तर्षमेतिकालप्रधान्येनोपक्रमाहस्यादिकालविशेषः स्वतावत्रा कृतनये नियमः कथपातेदक्षिणायन
वाचयातेनाहृतिपायदिति प्रश्नोत्थाने योगिनः प्रतिश्च समर्थनेऽस्मात्तेचमि २१ योगिनः प्रतिवायमहूरादिकालविनि
युक्तेनाहृतनये समर्थते स्मात्तेचैव योगसाधनमानेत्याविषयभेदात्क्रममाणविशेषाद्धनामस्मात्तत्प्रकालविनियोगस्य
आमेत्र विज्ञानेच्छवताः नन्वग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् धूमो रात्रिस्तथाकृष्णः षण्मासा दक्षिणायनमि
ति चश्रोतावेतो देवयानपितृयानौ तत्प्रत्यभिज्ञायते ननुनैकालप्रत्यभिज्ञाहि दोषमाशङ्क्य परिहारमुक्तः यदा पुनः स्तताव
यथाद्या देवता एवातिवर्षारह्यंते तदानकश्चिद्विरोध इति इति श्रीशंकरभगवत्पादकृतौ गीतार्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः २
रविरहेर्लिमावः सरितवलात्कालमाधात्संशंकते ननुचेति श्रौतदहरादयुपामन्त्रस्मा स्मामिः कालानपेक्षा मासांते योगिनां व
कालापेक्षास्तनाबुद्यते स्यविरोधमाह योगिन इति योगी दहरादयुपासकः एवं स्मरन्तः किंवस्मादित्यत आह स्मार्ते चेति भगव
दाराधनबुद्ध्यानुष्ठितकर्मयोगः अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः स संन्यासी च योगी चेति स्मृतेः धारणं सर्वकार
क्रानुभवः सांख्यं द्विपाथी द्विपार्थ ज्ञानं तत्र इति धारयन्निति स्मृतेः ननु कृतिः स्मरतोऽभिमतार्थं तत्समयज्ञप्रमाणिका विरोधादि

प्राशस्त्यप्रसिद्धिविविधि यथाभीलस्य प्रतिपत्तिनवमानयत्र त्रिविधा तत्रार्थपितृयसादलब्धस्वच्छन्दमन्तुमारख्यापनार्थं श्रुतेस्त्वथं वदति)४

स्मानवपीतिश्च्यते न कालं यामीति २

Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वाहि२

११

76

वचनादविभागादनियम इति प्राप्ते सिद्धान्तयति आचक्षत इति येन केनचिन्मार्गेण निर्गतस्यापि ब्रह्मलोकप्राप्तौ विद्याशेषत्वेन
मार्गानुस्मृतिविधेः केवलाहत्याय्यत्वादन्यस्य तेन मार्गेणागमनं युक्तमिति भावः हार्दब्रह्मविषु नाना विद्याश्रुत
नाडीप्रयाणविधेः सम्भवार्थ्यानां ... ब्रह्मलोकगामिनां ... यमिति द्वारान्तराभावान्मार्गान्तरासम्भवविम
पिबोध्य ... ब्रह्मलोकमार्गोपासकस्यैवेति ... प्रकरणात्मा ... नुपासकस्य ... नुसारित्वविषय

आचक्षते समानेऽपि विहृदविकल्पोऽर्हति ... ब्रह्मलोकप्राप्तौ ... कामतिष्ठानां त
... विद्यासामर्थ्यात् ... ब्रह्मलोकफलमेतन्नेयर्थ
केवलविद्यासा ... अनुसरणं ... शतेनाडी ... विद्या
विशेषवित् ... नाडीभिरेव ...
माय ... निरुक्तमार्गेण ... नियमहेतु ...
... इति विद्याविशेषम् ... ॥ १० ॥ ... विद्याप्रयाणे ...
... सर्वाभिर्नाडीभिः ...
...
... कामत ...
...
विशेषो ... ॥ ११ ॥ ...
...
...
...
...
...
...
मन्त्रोपनीतोपासनात् ...
... इति ज्ञानीते ... इत्यर्थः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं तर्हि केवलमात्मविज्ञानमार्गी वाचि सूत्रात्मकरणभेदेन ग्रहेण लक्ष्मकं संग्रमेवका रतावच नपांगं तिमाह यदिदम्
इति गार्गी सूत्रस्य सर्वस्य भावादिकृतेरवस्थापाणां सौत्रं सूत्रात्मार्थमेवकारेणात्मनामाह तस्य: यथा लोकिकमार्गी वितव
त्वाचितं दोषेनेति नारावचनोपपत्तिरित्यर्थः गार्गी वाचक्नवी ह्याह अपि चेति सूत्रमार्गो वायुः सर्वलोकस्थानो नितरां प्राहि
निभाव: उत्तर गार्गी सर्वं चिराहिते नि विशेषता आकोदत सूत्रमाह भवतीति उक्तमार्गे सूत्रकसूत्रमपि सर्वं क्रमस्य
तेन तेन वायुरागमौनिवादप्रावातेन स्थानादि तिन प्रदेशः रश्मि सूत्रमिति तन्मात्रस्य तनेकप्रवृत्ताश्च संयोज्य
प्राप्य सत्त्वं सर्वं विराटो सूत्रभावनान्न समाप्तमिमसर्वस्य एवायमेवधर्मतेन इति प्रह वत्तनराय च नत्व विरोध वेत्ता
श्रम इति तत्रात्तराणत्वादिप्राप्तत्वात्तदुपरस्यतेषच्चानि निश्चमात्रक्रमण ग्राममप्त इति अपि चाथ तया: पथा
नेकतरेण तनेतिमार्गी इदम् एतस्माल्लोकात्सूत्रं तोयस्यान मावस्त्राणा: निस्यानवातिति क्रमे कमेवदेवयान मपि
तादिव वायोर्यथा नम्यर्थाति ...स्त्राणामाकाशे प्रोतं स्यावा इति त्वया म्यविना दिशुभ्यो मार्गापवायाप
लौ पौ मितेनमामम एवं चानु न पपत्ना सौ प्रसान्त तेन सूत्रमिमितलोष्र्जे सिरादिरिवात नम्रुतिनीतम् अपि च प्रश्नक
रणं वायुमन्तरिक्षविशेषविशेषप्रश्नम २ केन पुनः सन्निवेशविशेषणे वायोरिति प्रश्नाणामनन्तरविशेषणावि
शेषाभाव इति तदेतदाह इत्याचार्यो ग्रन्थपतिमपि नेस्वयानेपथानमापद्य अग्निलोकमावाप्य तिस वायुलोक
म वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति कौषीतकिना देवयान: पन्था यदाह तत्रापि
अग्निलोकपरोक्षता वेदकार्यो ज्वलनवच नतादि तिना तस्य सन्निवेश क्रमः कश्चिदन्येष्व: वायुलोकादिरेव स्मे
निनमतः केन मन्निवेशस्थाने सन्निवेश इति तत्र प्रश्नात्तेन निवेशमयामिसंभवं नचित्तोदरसूत्रमा यमाणप
त्वाचानेषदेदु निमाचा वायामः संवत्सरं स वत्सरादित्यमिति सूत्रं स वत्सराच्चमादित्यादवो चन्द्रवायुमपि
संभवति कस्मात् अविशेषविशेषणम् तथा हि स वायुलोकमित्याविशेषणादिष्टस्य वायोः क्रमन्तरेविशे
षा इत्यत्रेयदा वेदुकेवा स्मा लोकान्मिति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स
ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छतीति तस्मादादित्यात्पूर्वः पूर्वदर्शनादितिः पादहादित्याप्यरन्तराले
ह वायुमह्वान् अग्निरादित्य स्पादयमनन्तरं इति क्रमेण विशेषणा विशेषाभावश्चान तस्यापि करणास्तनायम्
त्वा विषयमाह सूत्रमिति अयमनन्तरं पादितवायुर्विषयः स किमं किंनात्मकात्मेरनन्तरं उत संवत्सरान्तर इति
दाह समाधानविशेष श्रुतेश्च संयोगेऽपि सूत्रमेवापक्रमते उच्यते इति पुरुष उपासको स्माल्लोकाद्देहात्प्रेति विशे
षतितस्से प्रमायपुरुषायस वायुस्तत्र स्वालाति विजिहीते छिद्रं करोति तेन वायुदत्तेन रथचक्रच्छिद्रेण तेनोर्ध्वं

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ एवमुक्तांनिनिकृष्यतत्त्वसाधनमार्गोतांतवंचनिकृष्यितेपादमाश्रमते अर्चिरादिनातत्प्रथितेः
श्रुतमानुवादपूर्वकमायाधिकरणेस्मानिर्णयमार्गमाह आस्तीति विरजाविरजस्कं निर्णायापूर्वयोः ष्यतिविप्रतिपमा
गमायः भवंतुदाकदाचिन्नस्यादेवफलमासिकृत्वातत्त्वथवनकेनचिन्मार्गेणायातीतिपूर्वपक्षफलविकल्पः सिद्धां
तेमार्गोनामिति विवेकः उपासनाभेदात्तेषां तेनपथ्यानांमार्गाभेदः एकदावाच किंचमार्गभेदेसमस्मादप
मार्गस्यप्रापकत्वमिति पूर्वकंमार्गाणांभिन्नत्वः उपासनाभेदेप्युपास्यब्रह्मैकत्वान्मार्गोऽकामविरहमिति सिद्धांतयति
अर्चिरादिनातत्प्रथितेः ॥ आरम्भक्रमात्समानोऽन्तिकमिमंतदन्तितत्तुमतंतेषांकेचिदप्रश्रूयतेनाडीरश्मि
संबंधेनैकामार्गेतेश्वरश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमतइत्यर्चिरादिकेकंमार्गंचभिन्नंभवन्तिचेदितिसूरतेदेवयानेप
थानमापद्याग्निलोकमागच्छतीत्यत्रवायुलोकंवरुणलोकमित्यादिसवायुमागच्छतीत्यपरासुश्रुतिषुविरजाः
प्रयांतीतिनिर्णयवनत्रसमाप्यः किंपरस्परंभिन्नाःपन्थानःस्तरथः किंवैकएवानेकविशेषणोतितत्रप्राप्तेभवतिभिन्नाएवैताः
स्तत्रथातिभिन्नप्रकरणत्वात् भिन्नोपासनशेषत्वाच्चोपनयसेनैवंचरश्मिभिरिमंचप्रापणमर्चिरादिनाऽपरेतावामृत
स्तथातिभिन्नप्रकरणत्वात् भिन्नोपासनशेषत्वात्तच्चाभिन्नताप्रकरणमितिनगमयतीतितत्रस्यान्ममभिन्नाःपंथानइति एवं
कथंतत्रयवचनंतुफोदत्तमण्वलिप्तन्मन्नसामवदतिमार्गभेदेऽपितत्रस्यादेवमभिन्नोपसंतदकानेकइति
प्राप्तेमिद्धमाह अर्चिरादिनेतिसर्वोत्रब्रह्मप्रेप्सुरर्चिरादिनैवाध्वनारंहतीतिप्रतिजानीमहे कुतः तत्प्रथितेः
प्रथितोह्येषमार्गः सर्वेषांविदुषामुपादिगच्छतितिमार्गकरणपंचाग्निविद्याप्रकरणेयेचेमेऽरण्येश्रद्धातपइत्युपासतइतिविद्यांत
रशीलिनामपिअर्चिरादिकाश्रुतिःश्रावयते स्यादेतद्यासांविद्यानांनकाचिद्गतिरुच्यतेतासामियमर्चिरादिकोपतिष्ठतेयासा
त्वन्याश्रावयतेतासुकिमित्यर्चिरादिकाश्रीयतइतिअत्रोच्यतेभवेदेतदेवंयद्यनन्यमिताएवतास्स्युःस्तत्रथाःस्तःपंथानः
यास्तितंरश्मिभिरिप्रयाणप्रसंगेनलोकप्राप्तिमादनोकचिन्नतविदितिशब्दास्तेपलक्षितविद्यामः सर्वेषांकदेवा
अतएवभिन्नाभिदितद्वेनरविरश्मिप्रायाणविशेषभावेपन्थाःप्रकृतामध्येप्रसिद्धिविद्याविशेषभवतीत्यर्चिरादिकामार्ग
पसंदारवंहानिविशेषाणांपरमार्थसंस्थाः निश्चाभेदेपितमात्तककेनद्रनालिनानमकुन्तत्याभेदाचैतान्यभेद
॥२॥ एवं तत्राद्विनेषुब्रह्मलोकेषुगच्छतःपतनबतोववसातितस्मिन्वसतिनसन्ततोः समाः पात्रस्यानांतिल्याविद्विलो
नितिंतितत्रवर्तिनांचाप्यनाअतेनदपवनेनस्सलोकप्रवचर्णणनुपेवदतीतिभ्रमतदेवेकमलेवुरलेलोकमासिलदानो
एवमतिः तस्यमार्गस्याग्निहुत्वानिर्दिष्टत्वः तेनमुनिसायकंतिस्वकन्तनीवशाद्विषयंभिन्नापन्नमर्दंषोकंमत्सादनेरि
नि एकस्यैवमार्गस्यानेकानन्यमार्गोनिविषमाणांनोमकेलातृवाक्यमार्गभेदः प्रथमितुमाचार्येनिरुत्तामामध्यायेकेयतकथा
नि एकरसेवमार्गस्यानेकान्यमार्गानिविषमाणानामकेलातवाक्यमाग भेदः प्रथमित्यात्वाचैतिसंनताद्यविनतिः स
कंवित्तत्वेतिः तयोरैक्य परवतेऽशेषदाद्विष्णोर्भस्त्रपरदीयोः तत्पः सर्वमतान्वर्णितिकार्यं ब्रह्मप्राप्या निर्गतिः स

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र० वा० १८

एवमर्चिरादौ नोक्रमेण निरूप्य स्वरूपं निरूपयति आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् चिह्ननिर्देशसामान्यात्कथमानेतृत्वलि
ङ्गत्वसंशयः आद्यपक्षे पूर्वपक्षः अर्चिरादयो न्यायिषु स्तम्भ्यतया नेतारश्चामानवपुरुषमाने त्रासद्भवति तत्रा
दिति सिद्धान्तयति एवमिमाद्दिना यथाक्रमन्तमानवमात्रत्वेनेत्वकार्चिरादीनामिति पाकेन तद्वचनमिति
एकस्यामानवत्वेनेत्वत्वेनमुख्यपरत्वेनवाकाभेदः स्यादतोर्चिरादिपदेनेतारस्त्वमानवाः प्रकृताः प्रकरण
वलाच्छिद्यतेनतरमानवस्यनेतृ ग्रामो ग्रकरणग्रामनेतृत्वानुवादेनामानवत्वमेकमेवप्रतिपाद्यत इति वे

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ४ तेष्वर्चिरादिषु संशयः किमेतानि मार्गचिह्नानुत भोगभूमयो यद्वा नेतारो देवा
एमिति तत्र मार्गलक्षणभूतान्यर्चिरादय इति तावत्प्राप्तं तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य यथा हि लोके कश्चिद्ग्राम
नगरं वा प्रति ष्ठमानोनुशिष्यते गच्छेतस्त्वमम्गिरं ततो न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं नगरं वा प्राप्स्य
सीति एवमिहाप्यर्चिषोहरहः प्राप्नुहीत्याद्यथवा भोगभूमय इति प्राप्तं तथाहि लोकश
ब्देनाग्न्यादीननुबध्नाति अग्निलोकमागच्छतीत्यादि लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतने प्रयुज्यते मनुष्य
लोकः पितृलोकः देवलोक इति तथा च ब्राह्मणं ग्रामहोरात्रेष्वेते लोके ष्वसज्जन्त इत्यादि तस्मान्नातिवाहि
कार्चिरादयो चेतनत्वाद्ध्यघामानिवाहिकत्वानुपपत्तेश्चेतनो हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषा दुर्ग
ष्वमार्गेष्वतिवाहयन्तीति एवं प्राप्ते ब्रूमः आतिवाहिका एवैते भवितुमर्हन्ति कुतः तल्लिङ्गात् तथाहि
चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोमानवः स एनान्ब्रह्म गमयतीति सिद्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति तद्वचनं तद्धि
चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषा मानवः स एनान्ब्रह्म गमयतीति प्राप्तं चेन्मानवत्वनिवृत्तिपरत्वाद्विशेषणस्य यदर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्र
प्राप्ताः प्राप्ताश्च मानवत्वनिवृत्तिपरत्वाद्विशेषणस्य यथा प्रकृतर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः
मानवा एवेति ननु लिङ्गमात्रम गमकन्याया
भावाम्नेष दोषः उभयथा मोहात्तिसिद्धेः एतावदर्चिरादिमार्गगामिनां देहविप्रयोगात्संपिण्डितकरणग्रा
मास्वतत्वमर्चिरादीनामप्यचेतनत्वाद्वत्वात्तेभ्यो मिमतोर्चिरादिभिमानिनश्चेतना देवता विशेषा अति
यात्रायां नियुक्ता इति गम्यते लोकेपि हि मत्तमूर्च्छितादयः संपिण्डितकरणाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवति
कथमिमादर्चीति नेतृत्वकरणमनेकत्वमानवः पुरुषो गमयतीति वाक्यभिन्नेतश्चमानवत्वत्वेनेतत्त्व
स्याप्यामिति भावः नेतृत्वानुवादलिङ्गस्यानुग्राहकमायपरत्वं तत्रहेति नोवेति यद्यनेतारो चेत
नाएवार्चिरादयः नहि मार्गा तेषां भोगभूमयो भवितुमर्हन्ति नेतारः स्वयं प्रयतन्ते तन्मात्र
तरणनय इति लौकिके मार्गानुग्रहानतिसिद्धेनेतृत्वसिद्धेः तल्लिङ्गमार्गापत्तमिति सूत्रार्थः ॥ १८

18

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१ वायेतितादिदेवलोका [illegible] दायुमिति सत्वं स्मादित्यतस्त्राह

इदानीं सर्वं प्रदर्शयाह वायुमागच्छतीति पाठवलाद्दर्चिर्लोकानन्तरो वायुरिति स्थितं कौषीतकीनां पाठमात्रेण क्रमस्य विशेषवादी कश्चिद् [illegible] लोकानां तेन संशयमिति च [illegible] क्रमनिश्चयो पाठेवाधरति सिद्धं तार्थः अस्त्वर्चिरादिमार्गे [illegible] वत्सरमासादायोः [illegible] वायुमागच्छतीति इति स वत्सरस्य मासाच्चार्थं [illegible] देवलोकस्थानः [illegible] एवं [illegible] तस्य [illegible] वायुं [illegible] वायुपदेवलोकं [illegible] वायुपरमिति [illegible] एवं को [illegible] कस्मिन्नन्तरे [illegible] स्थानमुक्तं वायुं [illegible] चिरादिमार्गे स्थानमाह तेन सोर्ध्वं

वत्सरेण तरंगः परत्वं [illegible] वायुलोकानन्तरं [illegible] विशेष [illegible] नत्वाह नाम्नातिः [illegible] लोकस्य [illegible] वायुलोकं [illegible] तेन [illegible] पाठः यो वायुरे [illegible] वायुप्रवृत्ते [illegible] वत्सरादित्य [illegible] मासेभ्यो [illegible] विशेषनि मासाभ्यासमिति [illegible] देवलोकं देवलोकादादित्यमिति समासमनति [illegible] यद्देवलोकादादित्यमितिसंभवंत्युः वायुमागच्छतीति [illegible] देवलोकानन्तर [illegible] संवत्सरः एवं [illegible] देवलोका [illegible] वरुणाः सवयात १ आदित्याच्चन्द्रमसं [illegible] विद्युत [illegible] विद्युतमिति [illegible] विद्युतोऽपि [illegible] विद्युतो [illegible] वरुणलोकं [illegible] विद्युतं [illegible] वरुणलोकाद [illegible] वरुणलोकं [illegible] कस्यानाभावाद्

[illegible]

[illegible] संबंधात पठितो [illegible] विद्युदिंद्रप्रजापतिलोकानां [illegible] प्रधानपुत्रादतमाह आ [illegible] विद्युतं [illegible] विद्युतं [illegible] वरुणादिभ्यो विद्युत्संबंधादागच्छन्नामं तेन दित्यादिति अग्निं विद्युतं [illegible] तेनसत्वं [illegible] नमाह [illegible] विद्युदानंतर्यं संगतियाथा पाठ [illegible] क्रमस्य नियथः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्रह्मलोकेष्विति बहुवचनं लोकशब्दस्याधारसमर्पकस्य निर्विशेषब्रह्मपरत्वासंभवात्तु न परं गन्तव्यमित्याह विशे-
षितत्वाच्चेति परब्रह्मणि भोग्यलोकत्वासंभवाल्लोकश्रुतिरित्यर्थः । न मुख्यब्रह्मवाचकेन ब्रह्मशब्देन कार्यब्रह्मस्य
ते गौणत्वं त्वन्यायोपपन्नं बहुवचनाद्यनेकश्रुत्यनुग्रहाय न चानामूर्तिलिंगास्य परं गन्तव्यतात्कम्युतालिंगास्या
तस्मात्कार्यविषयमेवेदं नयनमनु ९

विशेषितत्वाच्च ८ ब्रह्मलोकानामयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसंतीति च श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वा-
त्कार्यब्रह्मविषयैवेयं गतिरिति गम्यते न हि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन्ब्रह्मण्यवकल्पते कार्ये त्ववस्था-
भेदोपपत्तेः संभवति बहुवचनं लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव सन्निवेशविशिष्टायां भोगभूमौ मुख्या
गौणी त्वन्यत्र ब्रह्मैव लोक एष सम्राडित्यादिष्वधिकरणाधिकरणनिर्देशोऽपि परस्मिन्ब्रह्मण्यनान्तरः स्या
न तस्मात्कार्यविषयोऽयं ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते समन्वयस्य ब्रह्मण एव तत्र सा हिरण्यगर्भलक्षणस्य
पितस्मिन्ब्रह्मोच्यते सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ९ नन्वमुख्यार्थकल्पनायामर्थः परब्रह्मसामीप्यादपर-
स्य ब्रह्मणः तस्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते परमेव ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंबन्धात् क्वचित्का-
र्यधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनायोपदिश्यमानमपरमिति स्थितिः न च कार्यप्राप्तावनावृत्तिश्र-
वणं न घटते न हि परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्र क्वचिन्नित्यत्वं नासंभवतीति दर्शयति च देवयानेन पथा प्रतिपद्यमाना इमं
मानवमावर्तं नावर्तन्ते इति तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति तयोर्ध्वमायन्नमृत-
त्वमेतीति च ब्रह्मः कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् १० कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्था-
पने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परमं
पदं प्रतिपद्यन्त इतीत्थं क्रममुक्तिरनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या न ह्यञ्जसैव गतिपूर्वि-
का परप्राप्तिः संभवतीत्युपपादितं स्मृतेश्च ११ स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति ब्रह्मणा सह ते सर्वे सं-
प्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति तस्मात्कार्यब्रह्मविषया गतिः श्रूयते इति
मयासिद्धमिति भावः प्रतिसंचरो महाप्रलयः तस्मिन्प्राप्ते परस्य हिरण्यगर्भस्यान्ते समाप्तौ हिरण्यगर्भशरीरस्य
विकारावसाने ब्रह्मलोकनिवासिनः कृतात्मानः सम्यग्धियः ते ब्राह्मणः सम्यग्धियः सर्वे ब्रह्मणा सह समाने

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रवेपत्तदर्पेहृदयति अनवस्थितत्वादित्यादिना अचिरद्युतादीनामस्थिरत्वाद्दृष्टान्तो दोषत्वप्रतीतेर्नास्तीत्युक्तत्वाच्च न
मार्गादिदूषणमोपपन्नं वादेवतानां तत्त्वस्थिरत्वदोषोनास्तीत्यर्थः यत्प्रदेशास्तास्तस्यास्थिरत्वभातीति तत्राह अचिरेषु
रिति चिरत्वमेतत्त्वसंशयाच्च वाक्यशेषाज्ज्ञायत इत्याह अपिचेति यद्यपि लोके शब्दोऽयमप्रसिद्धस्तथापि तत्रेत्याह लोकेपि दि
ति सत्त्वान्तरगर्भहानि कथं पुनरिति अमानवो विद्युल्लोकमागतो वैद्युतस्तेनेत्यर्थः अतो नवैद्युतलोकादिरर्थः अ
अनवस्थितत्वाद्यर्चिरादीनां न मार्गलक्षणोपपत्तिः नहितात्प्रेतस्याहःस्वरूपाभिसंभवउपपद्यते नचप्र
तिपालनपत्नीमत्त्वप्रवृत्तात् प्रवृत्तवाहेव नामनन्तात्स्यदोषोभवति अर्चिरादिशब्दानां चेषामर्चिरादिभिन्ना
नादुपपद्यते अर्चिरादिरित्यादिनिर्देशात्वाभिवाहिका विविन्निविद्यन्ते अर्चिषादेरन्तरादभिसंभवति अहः
इत्यनापूर्यमाणपक्षमिति नचलोके प्रसिद्धमाप्यातिवाहिकेषु वर्तमानोपकृषुपदेशो दृश्यतेगच्छतो नूलव
इत्यनापूर्यमाणपक्षमिति नचलोके ... संबन्धमात्रमुक्तेनसर्वयविशेष
मोगतत्तोऽयमिष्टस्ततः इत्यगत्मासि अर्चिरादयःप्रतेनविसमभिसंवत्तीति ...
कश्चित उपरतादयगत ... लोकवाह्यतनुपभृत्ताने ष्वपिगत
अपितिनिर्धार्यते सोपि तिरकरणाच्चदेवचनात्मना ... भोगाभवः लोकवाह्यतनुपभृत्तानेष्वपिगत
प्रथमयिनं ... अन्येषामिह लोकवासिना भोगभूमित्वात ... लोकवाप्रोप्निनानिवापतेवाप्रस्थि
मिकप्राप्तावाप्नोतिनियोजगृहीत कथं पुनरातिवाहिकत्वपर्वतेवरुणादि ... भवः विद्युताद्यपिवरुणादय
उपरिष्टाः विद्युत्तस्तनरमा ... वैद्युतेनैव
तत्स्मृते ... ततो विद्युदभिसंभवनाद्यूर्ध्वं विद्युतेन ... लोकारिप्तिकास
मानाश्रेसनोके गच्छतीत्यवगतत्वं तस्मै ... लोकगामयतीति तस्मैवमामयित्र
लक्ष्यते वरुणादयस्तत्रैवाप्रतिबन्धकरेण ... कार्यं बादरिरस्यगत्युपपत्तेः ॥ स्वरूपत्वसमागमय
स्मात्साधुत्तमतिवाहिका देवतात्मनेति सिद्धम् कार्यं बादरिरस्यगत्युपपत्तेः ... कार्यं बादरितीति
भावरूपादीनां तेषां सर्वेषां नुग्राहकत्वे न मार्गातमिति भावः एवं मार्गं निरूप्याधुना सिद्धयति कार्यं बादरिरिति
पवब्रह्मणसत्वमिति ... कार्यं ब्रह्मेति सिद्धान्तेत्यर्थः ततिमत्वाप्रथमं सिद्धान्तमाह ननु कार्यमे
वेति सर्वात्मात्मत्वप्रदेशान्तरविशिष्टत्वेनाकाशस्य गमनार्थं ब्रह्मत्वमुपपन्नत्वात्कथमपि नत्वत्तेत्यर्थः ॥

यद्वा केवलं ब्रह्मैव प्रकरणबलाद् इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । एवेति यथा विद्यासंबन्धस्य श्रुतस्य मनोमयत्वादेरुपास्यत्वं न तु ब्रह्मणः केवलस्य
तेन मनोमयत्वादिविशिष्टं तत्र ब्रह्मोपास्यं विद्याप्रयोजनं नेति कीर्तनं युज्यते । प्रतिविनापि हि पूर्वविद्या निरतिशयफलात्
सान्त्वपरविद्यापरत्वसिद्धः प्रथमे तु भवतीति स्तुतिः । सार्थवादः । यदपुनः शाण्डिल्यस्यापि प्रकृतपरविद्येति तन्न
माह । प्रजापतेरिति प्रजापतिः स्वयं वेदमत एव मनोमयत्वादिना वा येन केन चित् सर्वात्मकत्वं प्रतिपाद्यते
एवमपरब्रह्मण्युपपद्यते इत्यर्थः । स्वपक्षमुक्त्वा परमतं दूषयति केचिदित्यादिना सर्वगतस्य सान्निध्यभावेन ब्रह्मणः सेवा
परविद्या प्रकरणेऽपि वचनस्तु सर्वं विद्यान्तरगुणगणस्य कीर्तनमुपपद्यते विद्यागुणवत्प्रसंगः भवंतीति वचनं प्र
ज्ञापतेः सत्यसंकल्पत्वमिति तु पूर्वं वा कथितोऽपि विदेहकैवल्यं प्रतिपन्नमिति सिद्धान्ते विरुध्यते सगुणोऽपि च ब्रह्मणि
सर्वात्मत्वसंकीर्तनं सर्वकर्मा सर्वकामः इत्यादि वदवकल्पते नन्वादृपरविषयापकानि श्रुतयः केवलं
नः श्रुतौ सिद्धं पूर्वपक्षं प्रतिपन्नं ब्रह्मणि संसारासिद्धान्तसंगतिमिव वक्ष्यामः । उच्यमाना परविषया
एव गानि श्रुतीः प्रतिष्ठापयन्तीति तदनुपपत्तेः । गतमन्तःकरणे ब्रह्मणः । यत्सर्वगतं सर्वान्तरं सर्वात्मकं वपुः
ब्रह्म आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इत्यादि श्रुतौ स्तूयमान आत्मा सर्वोऽनन्त आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं
वरिष्ठमित्यादिषु सिद्धस्य विनिवेशेन तस्य गन्तव्यतानुपपत्तेः सदा विद्यमानत्वादुपपद्यते नहि गतमेव गम्यते अन्यो
ह्यन्यद्गच्छतीति सिद्धं लोके न तु लोके गतस्य पिण्डितमुत्तरगन्तव्यं विशिष्टदेशादेः अन्यस्मादन्यदेशं गन्तव्यं
दृष्टं देशान्तरं प्राप्य गन्तव्यम् यथा पृथिवीस्थ एव पृथिवीदेशान्तरं द्वारेण गच्छतीति तथा नन्वत्वेऽपि वा
लस्य कालान्तरविशिष्टं वयःकालान्तरगमनमेव गन्तव्यं दृष्टं तेषु स्थाणौ नापि सर्वगतस्य परं तत्त्वात् कथं विहन
मनात्स्यादिति तत्र प्रतिषिद्धः सर्वविशेषणशून्यत्वात् ब्रह्मणः निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनमस्थूलमन ६५
एवं ह्रस्वमदीर्घं सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः स वा एष महानज आत्मा जरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म सपर्यगाति नेति इ
तिश्रुतिस्मृतिन्याय प्रमाणेन देशकालादिविशेषयोग परमात्मनि कल्पयितुं शक्यते येन भूप्रदेशावयो
वस्थान्याये नास्य गन्तव्यता स्यात् भूवयःस्वस्तु प्रदेशावस्थादि विशेषयोगादुपपद्यते देशकालविशिष्टागन्त
व्यदेशान्तरेण तत्कालान्तरं कालान्तरेण विशिष्टत्वात् गन्तव्यत्वमस्यादिति पृथिवीवयो रङ्गतामप्राप्तुकते नन्विति
यत्तु विनैव ग्रामे त्वमन्यत्वमवस्थानस्थानाभेदादाकृष्टतत्त्व ननु पुत्रकं भूवयसोः ग्रामयोरपि देशान्तरकालान्तर
विशिष्टत्वेन गन्तव्यत्वं तयोरत्र भिन्नत्वात् द्रुष्टेरपि गन्तव्यमित्यस्य कथं गन्तव्यत्वं तत्राह सर्वगतेति ग्रामः
५८ नगन्तव्यविरामदेशान्तरं तत्र ग्राममिति कुतः ग्रामस्थगन्तव्यतावयसोऽपि कालान्तरेऽभिव्यक्ति मात्रं गन्तव्यत्वमि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परमेवब्रह्मप्राप्यतीतिः

एवं सिद्धान्तमुक्त्वा तेन निरस्तं सर्वपक्षमाह। नत्वित्यादिना इदमविद्यायां करवसीभूपरब्रह्मप्रकरणे चनयोर्धर्माण्येव
नितान्निदर्शितान् एवंब्रह्मस्वरूपमस्तत्वलिङ्गमप्राप्रकरणस्थ परविषयाणामिति सिद्धं सप्रतिप्रजापतेः सभावेश्मप्राप्त्युपा
भिसृष्टसकस्य समरणकाले कार्यब्रह्मणि संकल्प्य तेन परं ब्रह्म तत्रानिर्धार्यतां निरस्यति। तत्कार्यमिति परस्य प्रकृतत्वात्तस्य
च परस्य परमात्मनामत्वप्रसिद्धयायायाः पदेन्नात्मेति कियत्सु आत्माप्रागसृष्टिवाविनास्मात् मं बाभितव्यवाक्यतावात्येन द्विदशपूर्व
इति सर्वान्स्वलिङ्गानुपपत्त्यादि सङ्कल्पपुवाया निमित्तः श्रुतवेदप्रतिपत्तीकर्म परब्रह्मविषयात्तपापिसाकथयनीति पूर्व
कामादि तत्राह। साकं तत्र ब्रह्मलोके विद्वानित्येवमादिनाप्रशास्ति ब्रह्मसमेकि विद्यत्तया भसौ नैव प्रभुत्वं विधि
तेनिर्विकल्पप्रत्ययं ब्रह्मसाक्षिणं नामिति न मनोविद्वानिति तत्त्वविद्यायां गतिः पूर्विका वेदमग्राधिकृतादेनपरब्रह्मणः पिवे
केवलः सर्वपक्षतया यः कार्येऽपि रूपवः प्रतिपादितः कार्यतां शतिपादिनैतिरिद्यातृप्रत्यासन्नप्रदर्शने पवैतेविनिर्देश
लाभात् ११ नेति मितिराचार्यः सप्तन्यूपममवयनीतिमन्यते कुतः कार्यात्माद्यन्तरं ब्रह्मप्रसाम्यस्य तु प्रमाणे
वन्नेमारूपममरस्वात्मप्रस्तुपेयाममत्वयामवेत्यासाम्भवति इत्यामाच १२ तत्पार्थमापद्यमस्तत्त्वमनीतिचानिर्देकं
२४ मन्तव्यं द्रष्टव्यमिति अमरत्वं च परस्मिन्नवात्मप्रशस्तत्वेनकार्यविनाशितान्कार्यस्य अथयुद्धात्यन्मपतितत्स्य तु
मि मिति प्रवन्त्वात्तरविषयेवचनात् तिः कठवल्लीपुरुष्टके तदेवाविधाने इति अरमाति अन्यत्रधर्मादि
हितिपरस्यैवब्रह्मणः अक्रमात्वाद्दिति नच कार्यप्रतिपत्ताविति १४ अपिच प्रजापतेः सभावेश्मप्रपद्य
तिनायंकार्यविषयः प्रतिपत्ताभिसन्धिः नामरूपयोनिर्वहिता तेयदन्तरान्तद्ब्रह्मेति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव
ब्रह्मणः प्रकृतत्वाद्यशोऽहमस्मीति ब्रह्मणः सर्वात्मत्वेनोपक्रमात्तस्य प्रतिपत्तात्परतिपत्तनामह
यशा इति च परस्यैव यशोऽस्माकमपि सर्वात्मना समवस्थितः तच यशोवयमप्रतिपत्ति न्यायेन पहाद विरागापदेशे
तादृशास्माकं जीवनाम्नो तस्यायुषि रसानां यत्राविभिन्न हिरण्यमयमिमन्य परत्वेपत्या स्वात्मनामपि पत्तत्वाच
सोऽपि तेषामस्यब्रह्मविषयात्मानं नयामि एतान् तादानोदेयत्वादाचार्यः परत्वात्मोपपन्नः
हि मिरिकौरवनत्राणागाचपणप्यान्द्रः प्रत्यगात्मस्वान्तादीनाभास्वित्वन्नत्वमात्मन्द्याग्मसुपपत्तादीनिर्मा

मुख्यत्वादिभिः

समपनियमनिष्ठाहृसामान्याद्विपूर्वकत्वान्तस्यः सिद्धान्तीनार्थः किंचयदवाना विनियानुपाठोहेमप्रपचस्त्विमार्गोपे
त्मभातीत्याह एतदपीति पूर्ववत्तमन्वेषस्वतिभिर्नास्तीति आद्यवक्षिप्तत्वाद्विरञ्जीकर्तुमुपक्रमेन तावत्रि
ब्रह्मण्यग्रहस्तुत्यत्वादिदंतत्त्वमाभासत्वसकृदयनि नरीति गतवान्मसूत्रस्य लोके स्थितिवर्ज्यवचनादेः सकलादेवा
पादिदिवमात्रकृतेनपरब्रह्मणः प्रथमभावाम्नायमाणात्यवामहत्वं यः यद्यपेतहतनमकामनन्तचापरं ब्रह्मानुविश्य निश्र

ब्र० सू० २१ नन्वेवं तन्माभेदकल्पः किमिति नोक्तस्तत्राह अयंनेति कल्पत्रयेऽपि दूषणमिति पृच्छति यत्रैवमिति कल्पद्वयेऽपि दोषं तान्
माह विकारावयवपक्षयोरिति विकारावयवरूपजीवविशिष्टस्य ब्रह्मणः स्थिरत्वाज्जीवानां गत्यागतीनस्यातां नहि
चलाचलस्थूलपाषाणाश्रययोरेकपाषाणावयवयोश्च चलनसंभवो यथा अस्माकं तु तत्तानानिदित्युपाधिभिर्गमनानि
विभ्रमशीलभावः तृतीयकल्पमनूद्य विकल्प्य दूषयति अथेत्यादिना अभेदश्चेत विरोधरूपो दोषस्तस्य नास्तीति भेदे

अयं न तावदात्यन्तिकगमनाद्युपपत्तेः यद्येवं ततः किं स्यादतः आह यद्येकदेशेनैकदेशिनो निष्प्रयोजनत्वेन
ब्रह्मणो गमनमुपपद्यते एकदेशैकदेशित्वकल्पनाच ब्रह्मण्यनुपपन्ना निरवयवत्वप्रसिद्धेः विकाररूपत्वेऽपि
न तस्य विकारेणापि विकारिणो निष्प्रयोजनत्वात् न हि निष्क्रियस्य दानमनापरित्यागाविनिष्टत्वपरित्यागो वाभाव
प्राप्तेः विकारावयवपक्षयोश्च तदुक्तं स्थिरत्वाद्ब्रह्मणः संसारगमनमप्यनवकल्पं अथान्य एव जीवो ब्र
२५ ह्मणः सोऽणुर्व्यापी मध्यमपरिमाणो वा भवितुमर्हति व्यापित्वे गमनानुपपत्तिर्मध्यमपरिमाणत्वे चानित्य
त्वप्रसंगोऽणुत्वे कृत्स्नशरीरवेदनानुपपत्तिः प्रतिषिद्धं चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुरस्तात्पर
२२ स्माच्चान्यत्वे जीवस्य तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रबाधप्रसंगः विकारावयवपक्षयोरपि समानोऽयं दोषः विकारा
वयवयोस्तद्भावानन्यत्वात्तद्दोषद्वयप्रसंग इति चेन्न सत्यभेदे कृतानुपपत्तेः सर्वेषु चैतेषु पक्षेषु निर्मोक्षप्रसंगः संसा
रात्मत्वानिवृत्तेः निवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसंगोऽब्रह्मात्मत्वाभ्युपगमाच्च यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते नित्यानि नै
मित्तिकानि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायानुत्पत्तये काम्यानि प्रतिषिद्धानि च परिह्रियन्ते स्वर्गनरकानवा
प्त्यै साम्प्रतदेहोपभोग्यानि च कर्माण्युपभोगेनैव क्षीयन्त इत्यतो वर्तमानदेहपाते देहान्तरप्रतिसं
धानकारणाभावात्स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यं विनापि ब्रह्मात्मतया एवंवृत्तस्य सेत्स्यतीति तदसत्प्रमा
णाभावान्नह्येतच्छास्त्रेण केनचिदवगतिमोक्षार्थी इत्थं समाचरेदिति स्वमनीषया त्वेतत्कल्पितं यस्मा

दाभेदवादात् विकारावयवयोरिति भिन्नयोरभेदो मुख्यो न युक्तः विरोधादिति परिहरति नेति किं च पक्षत्रयमप्यु
क्तं संसारित्वस्य तावत्विकृतो जीवभावस्य नाशो जीवस्वरूपनाशप्रसंगात्तथा चास्माभिरेवं त्वया ब्रह्मात्मत्वं जीवस्य ता
२२ त्त्विकरूपमंगीकृतं यदस्य संसारनाशोऽपि न स्यादित्याह सर्वेष्विति ननु किं ब्रह्मत्वेन संसाराभावः किं तु मोक्षस्तत्र च
कर्माभावमात्रेणासेत्स्यतीति कर्मवादिनामतमुद्भाव्य निरस्यति यत्त्वित्यादिनातदिति एवं हेतुमाहे तस्मात् २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मयाणमेव ब्रह्मसत्त्वात्माध्येत यापरांतं निर्विशेषं तन्नाद्वैतमिति शंकते जगदुत्पत्तीति किं निर्विशेषस्यास्तं तस्मान्नाभावात्तद्वि
शेषणत्वानुपपत्तेः शेषत्वानिर्विशेषत्वात् विरोधः स्यात् नेति द्वितीयं शंकते अन्यादीति सविशेषप्रकृतीनां निर्विशेषस्य तिशेषत्वान्न विरोध इत्यादि
नेतिनिर्विशेषप्रकृतीनामेव सविशेषप्रकृतिशेषत्वं किं न स्यादित्याह कस्मादिति नासम्भवार्थफलत्वे नेतनिराकांक्षत्वाद्धेषि
नाविशेषप्रकृतीनां तत्फलत्वान्निवृत्ताविशेषप्रसक्तं तत्र इहारण्येन शेषत्वं फलवत्सन्निधावफलं तदंगमिति न्यायादित्या
इ इत्यात्तत्पत्तिनां नेके वलन्यायानुसंधानात् किं तु प्रत्यात् प्रापदेतिति तत्र मूलकारणब्रह्मणा तत्संगं जगदात्मकं
तथा इत्यपि स्थितिप्रलयरेवानश्रुतेरनेकत्वान्नि तंत्रसत्त्वानि वेदविशेषनिराकरणप्रकृतीनामन्यार्थत्वान्नेत्य
त्यादिप्रकृतीनामध्यासमानस्य नत्वार्थत्वमिति वेद्यं तत्साधकत्वमतिपादनपरत्वान्नद्वाहिरण्येहिरण्यते ब्रह्मणए
कस्मात्सर्वं विकारस्य चान्तर्वे ब्रतिपादयद्ब्रह्मानन्दो नाममात्रं परमविनुतमद्वैति कस्मात्तत्त्वमार्थप्रकृतीनाविं
शेषनिराकरणाकांक्षत्वाद्विरक्तोऽपि सत्त्वमित्ययाशिष्य इति उच्यते विशेषनिराकरणप्रकृतीनां निराकांक्षा
त्वमात् नयात्मनएकत्व ... नित्यबुद्धत्वादयोगामोऽसत्यमयः का विद्या कोऽत्रापजायते पुरुषार्थस
मासिद्धत्वम् एते नत्रको मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि विद्वान्न बिभेति कुतश्चन
पतं हवा वनतपति किमहं साधुनाकरवं किमहं पापमकरवमित्यादिप्रकृतिभ्यः नैव वचो दुर्बोधत्वानुभवा
दिदृशो नाद्विकारात्तत्त्वामिसप्रपञ्चवादान्नमस्तो सत्यमासीतिप्रत्यन्नानेव पश्यतीति अनुभवविशेषनिराक
रणप्रकृतीनां सत्यबोधत्वमनुभवानुसारेण ब्रह्मसुखादिप्रकृतीनां निराकांक्षत्वात् प्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति प्रयत्न
तो सामर्थ्यं तत्समनुगामिनं तथाहि नेहनानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इति यच्चवाक्यमस्ति भिसे
दर्केसत एवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदेक्षतेत्यादि सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्यादि
विशिष्टतत्त्वप्रतिपादनात् एवमनुक्त्वाऽद्विकृतीनामेकात्म्यवादप्रत्यानन्दकृतिभावप्रसक्तेस्तथा
तेन वचनानुपपत्तिः तत्स्यात्माणवेत्कामात्तिविशेषवत्त्वमात्मनीति पराभिन्नत्वमेवावधारयति तथा
त्वात्तस्य ब्रह्मैकमात्मत्वं नान्यतिकल्पनायाः परमात्मनो वा तत्स्य ब्रह्मणो भयं वा विकारा तन्नो वा ततः स्यात्
कार्यमुपत्तमिलापक्रमे तेनसंगतसत्वमनुमितिप्रमाणसंहारे तत्र एव तथात्म्यकं प्रत्युदाहरणम् न चाने निर्णायकोऽपि न
गानन्यायनुवादेन ब्रह्मणएवेत्यन्तदर्शनमतः सविशेषप्रकृतीनां अन्यत्वाविनि विशेषप्रसक्तीनां प्रत्यक्षमात्रपरत्वं एवं
इत्यनेन निर्विशेषत्वात् गतमतेति फलितमाह एवमिति सप्रपञ्चनिषेधाच्च परस्मिन्नगत्त्वा तेनाह तत्रेति एवं
गतवत्यालोचनयामातिनिरस्यमालोचनयापि निरस्यति गतिकल्पनायां भेदहिन्ना भेदाभेदेन द्वैतस्य त्वम्

[illegible]

ब्रा० सू० २२

कार्यगम्यायाः प्राप्तेः कार्यस्यापि तान्नुपपत्तेरसन्तमप्युक्तं यतः प्राप्तिसत्वेन हि प्रयत्नस्य कार्यं स्यात् इह देशकालादिनिमित्तानां
आत्मनाप्राप्तिः सूत्रनिमित्तं वस्तुत्वात् श्रोतव्यापादिति परिहरति नत्वेवमादिना मोक्षस्य सिद्धार्थं जीवस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारेण
यत्नप्रयतिमाद्यत्वात् तानाद्युपयतिप्रसङ्गउक्तं स्मारयति परस्मादित्यादिना प्रासंगिकं परिहृत्य परस्य प्रकृतमुपसंहर
न च नयाति सद्भावे कार्यप्रसङ्गस्य दुर्निवार्यत्वात् अथापि स्यात् केवलस्य प्राप्तिः कार्यमात्मने अतएव सामग्रि
निमित्तानि अतएव कार्किनी प्राप्तिर्न विना प्रयत्नमिति तत्र न निमित्तानामपि प्राप्तिरत्वन्नेन सम्बन्धेन नि
मित्तवस्तुत्वात् तस्मात् देहत्वभावे सत्यात्मनः सत्या विद्यागम्याया अनात्मनथा न कायवचनमोक्ष प्रमाणो लिङ्ग
निश्चनान्यः यथा विद्यते यतार्थे तित्त्वानाद्यन्य मोक्षमार्गं वारयति परस्मादनन्तरो जीवस्य ब्रह्मवहस्त्वमपप्रस
गः प्रयुक्ताहि प्रमाणाप्रवृत्तेरिति चेन्न प्रबोधात्तु अव्यवहारवत्तदुपपत्तेः यत्र तु चयत्र हि द्वैतमिव भवति तदि
तरं तरूपश्यतीत्यादिना अबुद्धविषयप्रयत्नादिव्यवहारमुक्ता पुनः अबुद्धविषये यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू
त्तत्केन कं पश्येदित्यादिना तदभावं दर्शयति तदेवं परब्रह्मविदो गतिर्नास्तीति विना नस्य बाधितत्वाच्च कथं
चन गतिरुपपाद यितुं शक्या किंविषया पुनर्गतिश्रुतयः इत्यत्र आह सगुणविद्याविषयेति तथाहि अ
ग्निः यथाग्निविद्यामुक्तस्यातिरुच्यते अर्चिरादिकं विद्याकाविहेत्वानन्दविद्यायत्राग्निरमप्रकरणाति
रुच्यते यथाप्राणोब्रह्मकंब्रह्मावतत्सेति अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मेति च तत्रापि वाम
नीत्वादिभिः सत्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात् भवति गतिस्तेन केचित् परब्रह्मविषया गतिः
आम्नायते यथा गतिप्रतिषेधः श्रावितो न तस्य प्राणाउत्क्रामन्तीति ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिषु तु सम्पाद्य
नेगत्यर्थत्वं वर्णितेन न्यायेन देशान्तरप्राप्त्यसंभवात् रूपप्रतिपत्तिरेवेयमविद्याध्यारोपितनामरूप
प्रविलयापेक्षया अभिधीयते अस्यैव सम्बन्धस्यानोनाद्विविदिनिदर्शनं अपि च परविषयागतिर्मा ज्ञायमानाप्र
योजनाय वा स्यात् अनुचिन्तनाय वा तत्र प्रयोजनाभावं हृदयविदो न गन्तव्यं क्रियते स्वसंवेद्येनैवाविद्या
तेन विद्यासमर्पितेन साक्षात्त्वेन तृप्तिहेतुना चनिवर्त्यते तु लिङ्गश्रेयसनिवेदनस्य सामग्र्यफलस्य चिन्तानस्य
गत्यनुचिन्तनेन काचिदपेक्षोपपद्यते तस्मादपरविषयागतिः तत्र परापरब्रह्मविवेकावधारणे नापर
स्मिन् ब्रह्मणि वर्तमानानां गतिश्रुतयः परस्मिन्नध्यारोप्यते
ति तदेवमिति ननु परविद्यायामप्याप्नोतिपदेन गतिः श्रूयते ब्रह्मविदाप्नोतीति वैफल्याच्च गतेनेयं पर
विषयत्वमित्याह श्रुतिचेति अत्र चिन्तनपदप्राप्तिरेव तच्च निमित्तसिद्धेति कथं तर्हि केचित्परविषयत्वं गतेरुक्तमि

23

२२

तर्कएवमानमित्यत आह नैवेतत्तर्केणचिन्त्यमिति ननु नवाप्येतत्तर्कमात्रमेकस्मिन्नन्यस्मिन्नेकविरुद्धफलानेकमंशंशो
गायोगात्स्वस्त्रविशिष्टकर्मनन्त्येवाशयानि मितमिव्यभिचारानुमानमाह कर्मशेषसद्भावसिद्धिरिति संन्यस्ताशयफलानि
पुण्यपापानि मेयानि शाघ्रानुमाने न तद्यावज्जन्मान्तरमिति भवन्तो स्यादेतदिति शुभेन शुभस्य नाशः शुभविरोधस्य
पातिमुद्रागमापरस्यापि सर्वोदितेना पुण्यपापस्य त्वेमानं नास्तीति संचितपुण्यपापाभावात्का तर्हि इत्याशंक्याह नेत्र
नैवेतत्तर्केणचिन्त्यं शक्यमेदिनिमित्ताभावसद्भावेन ताहृदृतिकर्मणि नानातनस्य चिन्तनीयाशतिहृदिपाकान्यकेकस्य
मेतोः सम्भावं ते नेषां विरुद्धफलानां युगपदुपभोगासंभवात्को निश्चिनुयाद्वसराणीदन्मनिमित्तकानि
चिनुदेशकालनिमित्तापेक्षाण्यपनेहन त्वतस्येतत्सामग्रीविशिष्टानां संपन्नेनोपभोगेन चापणसंभवान्यथा च
तीनचरितमसापिवर्तमाने दृश्यते देहान्तरे न निमित्ताभावः सांप्रतेनिश्चेतु कर्मशेषसद्भावसिद्धिर्भवति
हसम्प्रतीयचरणात्मनः प्रोक्तमेव दिक्कालेत्यादि स्यादेतत् निमित्तनियतिका निमित्तापेक्षाणीम
विषयांमीति न तु विशेषाभावात् सन्निकृष्टविरोधेनापादेयकर्मभावो भवति नचतत्कर्मानन्तर्यवत् स्वकृतानां
निमित्तनिमित्तिकैरस्ति विरोधः शरीरूपत्वाविशेषात् इतितासांनात्पुरूपत्वात्ते निर्विरोधे भवतदपत्ता
ननु तावता देहान्तरनिमित्ताभावसिद्धिः सहजनिमित्तनोपपत्तेः इतिसाध्यशेषद्रपणनत्वतामात
नचनित्यत्वे मितिकानुष्ठानाद्यनुपानाद्यानुपपत्तिमात्रं नपुनः मुक्तानन्तरं तत्रिति प्रमाणविशेषत्वान्तरस्या
यत्तु निष्ठाहिन संभवात् स्वर्गनिशापसत्वः न तु यागेनिमित्तेपात्रो यं लतायागे यागवत्प्रथमेनेव यथर्म
चर्यमणाम शीघ्रतनपेलरति न त्वामसनिमस्य रुचीनेसर्वोत्पनकामप्रतिसिद्धवर्गे नैतत्तम्यायपलं
नरालेकेनचिन्त्यमितात्तु शाकोमहति प्रत्यनासमपि सरला अनेककार्यत्वराधदर्शनात् हेतुपितत्वेनुभवे
ति तथापि निमित्ताभावस्यदृष्टान्तत्वमेव नन्नादिनृपापश्रमाने ज्ञानगम्येन स्यात्ते कर्तृत्वभोक्तृत्व
स्वभावस्यानुमतः केवलसमाकान्ति तत्रावश्यमधर्मास्य वक्तव्या तथापरिहार्यत्वात् स्यादेतत्ते कर्तृत्वभोक्तृ
त्वकाधर्मनथानतत्कालिनशाक्तवस्यानेपिकार्यपरिहारादुपपन्नोमोक्षस्तथेति ॥ तत्र निरोधीति सनुवाय
कादिना क्रियमाणानिमाहितकाधिजन्मस्याप्यभोग्याणाभिनर्लोककार्यविरोधकृतः स्यात्तत्राह तत्रति निमित्तेभावोपितस्मात्तोषर्थ न
निराशर्षितमाधाचारस्यानुमधानकृतानर्थनिष्पादकस्य तदद्वयोः तत्रेति निमित्तेभावोपितसमत्तोपर्थ न
चापिकाम्यादिकस्यसतानिष्प्रयता तीत्यत आह सर्वथेति तत्वतिनि तत्वंविनाशस्यानमाह एवति निष्प्रयोजनयत्
तत्पदसीतिविभावः सर्वाभिनसर्वेषकारसर्वकदसभावमात्मापिनश्यतत्राह तत्रेति कर्तृत्वादिरूपंकार्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्संभवः किं तु तदुक्तिनियोजकेन तस्या हेतुरिति

ब्र॰ ४
च॰
२२

यद्यपि प्रतीकोपासीनामपि ब्रह्मणस्तेषां स्थानेषु प्रवेशः अर्चिरादिमार्गेण चास्ति तथापि तेषां ब्रह्मपर्यन्तं गमनमस्तीत्यत्र न प्रमाणमस्ति ब्रह्मक्रतुत्वाभावात् यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति क्रतुन्यायः श्रुतिमूलः प्रतीकेषु वचनामादिषु पञ्चाग्निषु ब्रह्मलोकगमनं यत्तु तस्य वचनाश्रयत्वान्नायं न्यायस्य बाधक इति विधायामाहत्यवादा

विशेषं च दर्शयति नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीति वाग्वाव नाम्नो भूयसी यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीति मनो वाव वाचो भूयः इत्यादिना सचायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुपपद्यते ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात्कथं फलविशेषः स्यात् तस्मान्न प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ३

२३

तत्पत्ववचनाद्बाधः स्यादिति सूत्रभाष्यार्थः किंच प्रतीकतारतम्येन फलतारतम्यश्रुतेश्च न प्रतीकोपासीनां ब्रह्मप्राप्तिरित्याह विशेषं चेति तस्मादसति वचने ब्रह्मोपासीना एव ब्रह्म गन्तार इति सिद्धं इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्कृतौ भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्रह्म एवैकं परापरब्रह्मविभागं वदन् परब्रह्मप्राप्तिमर्थवत्त्वमाह किं द्वयमपि [illegible] कार्यं ब्रह्म नित्यत्वाद् सर्वगत
त्वमपीति एवं सति तन्निरूपणं संदिग्धं निर्धारयति अप्रतीकालम्बनान् नयत्यब्रह्म [illegible] अविशेषश्रुतेस्तत्क्रतुन्याया
च्च संशयमाह इदमिति अनियमाधिकरणेन विद्यान्तरे सर्वोपासकानामार्चिरादिगतिरुक्ता इदानीं सप्रतीको
किं दत्र ब्रह्मोपासकमपरं चेति वादे [illegible] कार्यं ब्रह्मोपासकानां ब्रह्मलोकप्राप्तिर्दर्शिता न किं पुनः परब्रह्म किमपर
मित्युच्यते तत्र विद्याकृतमागमरूपादि विशेषगतिर्यथा [illegible] दर्शितं नापरं तदेव परब्रह्म
रूपादि [illegible] सगुणमुपासना [illegible] सर्वोपासनारूपं [illegible]
वमहितीयश्रुतिरूपकथने [illegible] अधिकृतत्वाद्विशेषात् [illegible] सन्निधाने
अप्रमाणमस्य [illegible] सर्वफलभवत्यनिवृत्तित्वाद्वि
[illegible] सर्वगतत्वेऽपि [illegible]
[illegible] तस्मात्कार्यं [illegible]
मने [illegible] प्रतीकालम्बनान्नयतीति
तः परं नैमित्तिकं [illegible] १७ [illegible] इदानीं सद्दृष्टेः किं
[illegible] यथादोषमनुतस्य [illegible] तावत्सर्वे
सर्वान्विकारालम्बनान् [illegible] सर्वं [illegible]
[illegible] अप्रतीकालम्बनानिति अप्रतीकालम्बनान् [illegible] सर्वान् [illegible] विकारालम्बनान् [illegible]
अ [illegible] अप्रतीकालम्बनानिति [illegible] अनियमः [illegible] प्रतीकस्य
[illegible] आचार्यो मन्यते [illegible]
[illegible] प्रतीकप्रधान
१२ [illegible] प्रतीकस्य [illegible]
[illegible] ब्रह्मलोक [illegible]
[illegible]
[illegible] तस्मादुपासकमा
[illegible]
[illegible] भवः
[illegible] अनियमः सर्वेषामिति [illegible] प्रतीकोपासकानाम् [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्या.
च.
२७

कार्यं नो यत्रमिति कार्यस्यानि: ग्राममिन्दर्थ: कार्यं ग्रामो [illegible] किं नु स्यादित्यत आह नचाग्रेति अविभागेन दृष्टत्वात्
स्वरूपमिय तस्य तत्र पृणीयवादिविवादा [illegible] सम्भेदाभेदरसमाधेनुमत्तनमेस्पृष्ट वपदम न काचिद्वातमाह इत्यिद्यपति
ग्रातोऽनामेमिति उक्तं वस्तु स्वरूपमुपजीव्य मान्दिकसमयत सर्वत्र न्यादिध्यमेण प्रत्यक्षादिष्टेति तत्र [illegible] सरवा [illegible]
दर्शनात्तत्वाचित्मात्रात्मनानिष्टतिकं वा वस्तुतः श्रिल्लाओपि को वा न व्यवहार दृष्ट्या कल्पित सर्वे तत्वादिमानि
कार्यं नन्दरमेवेनं प्रापयति ज्ञातिः शास्त्रस्य भौतिकेन्नाति क्षिति रूढत्वात् नचाज्ञानतिस्रोऽविकारविषया
कश्चिन्नित्यं तेऽभवितमहेति विकारस्यातीतत्त्वग्रमिद्धविति न पदार्था यत आत्मेत्यनाति: ग्राहतो व्यतेनुकर
णात् यश्च्रात्मा प्रहतपाप्मा विजरो विमृत्युरिति हि प्रकृतपरस्मिन्नात्मनि नाकस्मादिति के ज्ञाति: यावप्रही
वेपक्ष नहालाप्रकृत प्रक्रियाप्रसक्तेत्यनाति: शास्त्रलास्त्रसाविहपरनेन दृष्टान्तो नियम्याति विति प्रपंचितं वे
नत्त्वानिदर्शनादित्यत्र अविभागेन दृष्टत्वात् ४ पदं नानिरूपमपरस्य न रूपाणामिति सूत्रेस्य: सकि ६५
परस्मादात्मन: पृथगेव भवत्यनाविभागेन वाविनिष्टतः सिवी तथा [illegible] न नाधिकारणादि कर्तव्यानि देशा
त ओनिरूपमपरेति च कर्म कर्मनिर्देशात भेदेनैवावस्था न मिति नियमप्रसक्तिरित्यतनाह इति अविभक्तपदपरे
णामनाम्नुक्तावत् निष्टते कृतः इष्टत्वात् तथाहि तत्वमसीत्यन्न सामिप्य नात्यन्तमपति नेतत् द्वितीयम:
ति तनोन्यद्विभक्तमपरोदिये वमादौ निवाकाम्यविभागेनेवापरमात्मानं दर्शयति यथाद्दं गुद्धान्नमेवं पफलय
कं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति
चैवमादौ निमुक्त स्वरूप निरूपणापरा [illegible] मात्मविभागमेव दर्शयति नदी समुद्रादिनिदर्शनानि च भे
दनिर्देशस्तु भेदमुपचर्यते तस्मात्: कस्मिन्निति प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति चात्मरतिरात्मक्रीड इति चैवमादि दर्शि
ताने आत्मात्मनिति निरूपमासादित्य: ५ स्थितमन्तत्वेनरूपेणात्मनात्मसात्र रूपेणामिनि नियुज्यते नातु केना
परूपेणेति अधुना तत्र विशेषबुभुत्सायाम मिधीयते स्वमस्वरूपमात्मस्य प्रहृतपाप्मत्वादि सत्यसंकल्पना
वसान तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च तेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते कुत: उपन्या
सादिभ्यस्तथा हि तथा त्वमात्मा प्रहतपाप्मेत्यादिना सत्यकाम: सत्यसंकल्प इत्येवमुक्ते नोप
न्यासे नैवमात्मकतामात्मनो बोधयति तथा सति नस्यै तिजदन्की इत्यमसोऽग्यादृष्टस्य रूपनावेस्यति २८
तिमुनिविप्रतिपत्ते: संशये सत्याद्य पूर्वपक्षमाह अधुनेत्यादिना तत्र तत्त सिद्धिरेवफलेत्यहर्ष्य सोऽन्वेष्ट्यइति विध्यर्थ
उद्देश्योय आत्मेत्यादिरूपन्यास: सबाह्यर्थ: अादिशब्दाद्विधिव्यपदेश ग्रह: तत्रा ज्ञात ज्ञापकोविधिरित्याह तथा सत्येति
सर्वज्ञ इत्यादिव्यपदेशस्य दर्शनो ह्यस्य: निश्चयभावात्तोऽपि विधि: सिद्धवन्निर्देशादित्यर्थ: ॥

25

[illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ पूर्वपदे व्रतोपासकानां कार्यं प्राप्तिरुक्ता संप्रति तेषामैश्वर्यविशेषं ब्रह्मलौकिकं पाद सोत्तरार्धेन प्र
पंचयिष्यन्नादावप्रसिद्धिं तत्र विद्याप्राप्यं निर्विशेषब्रह्मस्वभावमाह संपद्याविर्भावः निर्गुणविद्याफलं वाक्यमुदाहृत्य स्वरू
प्राप्तियोग्यत्वकरूपस्वात्मरूपवाचित्वाभ्यां संशयमाह एवमिति पूर्वपक्षे मोक्षस्य स्वर्गादविशेषः सिद्धान्ते विशेषइति
फलं तत्र मोक्षस्यागन्तुकः फलत्वात् स्वर्गवदिति न्यायेन तत्राभिनिष्पत्तिश्रुत्या पूर्वपक्षमाह किमित्यादिना स्वरूपानु
त्तिवाचित्वान्यायः अभिनिष्पन्नस्य सामान्यरूपत्व मित्याद्यावधूय संसार न्यनेकधा विकारैर्वार्तमत्वा सिद्धान्तयति एवमिति मो
संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् १ एवमेवैष संप्रसादो ऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इ
ति श्रूयते तत्र संशयः किं स्वर्गलोकादिवदुपभोगस्थानविशेषवाग्न्तुकेन केनचिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यते उताहो स्विदात्ममा
त्रेणेति किं तावत् प्राप्तम् स्थानान्तरेष्विवागन्तुकेन केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यान्मोक्षस्यापि फलत्वप्रसिद्धेः
२ अभिनिष्पद्यत इति चोत्पत्तिपर्यायत्वात्स्वरूपमात्रेण चेदभिनिष्पत्तिः पूर्वास्वप्यवस्थासु स्वरूपानपायाद्विभाव्येत
तस्माद्विशेषेण केनचिदभिनिष्पद्यत इति एवं प्राप्ते ब्रूमः केवलेनैवात्मनाविर्भवतीति न धर्मान्तरेणेति कुतः स्वेन रू
पेणाभिनिष्पद्यत इति स्वशब्दात् अन्यथा हि स्वशब्देन विशेषणमनवकॢप्तं स्यात् ननु आत्मीयाभिप्रायः स्वशब्दो भ
विष्यति नतस्यावचनीयत्वात् येनैव हि केनचिद्रूपेणाभिनिष्पद्यते तस्य स्वात्मीयत्वोपपत्तेः स्वेनेति विशेषणमन
र्थकं स्यात् आत्मवचनतायां तु स्वशब्दस्यात्मरूपेणाभिनिष्पद्यते नागन्तुकेनापररूपेणेत्यर्थवत्वं विशेषणं स्यात् कः पुनर्विशेषः पूर्वा
वस्थासु इह च स्वरूपानपायसाम्ये सति इत्यत आह मुक्तः प्रतिज्ञानात् २ योऽत्राभिनिष्पद्यत इत्युक्तः स सर्वबन्धविनि
र्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनावतिष्ठते पूर्वत्र तु जाग्रदवस्थास्वान्ध्यादिदोषकलुषितया मेवामाप्ततर्मानीति चावस्थात्रयकलुषितेना
त्मना अयं विशेषः कथमवगम्यते मुक्तोऽयमिदानीं भवतीति प्रतिज्ञानादित्याह तथाहि नेत्थेवने मयानुव्याख्यास्या
मीत्यवस्थात्रयदोषविहीनमात्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति चोपन्यस्ये
न स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति चोपसंहरति तथाख्यायिकोपक्रमेऽपि एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति मुक्त
त्वविषयमेव प्रतिज्ञानं फलत्वप्रसिद्धिरपि मोक्षस्य बन्धनिवृत्तिमात्रापेक्षा नापूर्वोपजननापेक्षा यदप्यभिनिष्प

त्यपि फलत्वेन शाब्दमाश्रित्य एतं नित्यमार्थः स्वरूपमस्ति पूर्वसीयवायिनोवान्नयेकान्नवादः स्वाहितार्थः सुज्ञानं स्पृहा
ति कः पुनरभिनिष्पत्तिरपि तद्धि प्रकृतमेवात्मना ततो मताङ्गन्त्वकमविदीर्पि च पुरुषादि ना ज्ञानादित्विषु भवति स्त
मुक्तविशेषाज्ञानादि तत्त्वर्थे तत्र वद्भावकलुषितात्मना त्रिसृजानित्यत्रेह तत्रात्मा विलक्षणः स्वः पतितः यथा
तस्मात्मुक्तेन च तत्रात्मना वर्तितप्रति मदः विशेषमथः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं परविद्याफलस्य कामित्वमीश्वरविद्याफलं प्रपञ्चयति संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः एवं कामस्यायमात्मयोगात्... साधारण्यात्संशयः ब्रह्मलोके गतस्य भोग्यस्य संकल्पो यत्नान्तरसापेक्षः भोगसामग्रीसंकल्पमात्रसाध्या हि संकल्प वत् न चैवं कार्यविरोधः संकल्पेन साम्यश्च योगाय वक्ष्येदैश्वर्य... [illegible] ... सिद्धमिति पूर्वपक्षार्थः अत्र लोके कल्पनानुसरणफलं सिद्धं तेन तु विद्याकर्तेन संकल्पस्यैव भोगहेतुकरत्वमिद्धिरिति भेदः किं

संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ८ हार्दविद्यायां श्रूयते स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समु त्तिष्ठन्तीत्यादिना संशयः किं संकल्प एव केवल पित्रादिसमुत्थाने हेतुरुत निमित्तान्तरसहित इति न त्रसम्यपि संकल्पादेवेति श्रवणाल्लोकवन्निमित्तान्तरापेक्षता प्रकारयुक्ता लोके यदा दानो संकल्पोद्गमना दि प्रयत्नेन यः पित्रादिसमुत्तिष्ठन्ति एवमत्रापि स्याद्दृष्टविपरीतेन कल्पितमविघ्नमिति संकल्पा देवेति तन्त्रापत्तस्य संकल्पितार्थसिद्धिका नौसाधनान्तरसामग्री सङ्गतिश्चेदुच्यते न च संकल्पमात्रस मुत्थानाः पित्रादयो मनोरथविजृम्भितवच्चलत्वात्पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्याप्ताः स्युरिति एवं प्राप्ते ब्रूमः संकल्पादेव तु केवलात्पित्रादिसमुत्थाननिमित्तकुतः तच्छ्रुतेः संकल्पादेवास्य पितरः समुत्ति ष्ठन्तीत्यादिका हि श्रुतिर्निमित्तान्तरापेक्षायां पीड्येत निमित्तान्तरमपि तु यदि संकल्पानुविधायि भव त्यास्तु तत्प्रयत्नान्तरसम्पाद्यं निमित्तान्तरमितीत्यतः तत्प्राक्सम्पत्तेर्वन्ध्यः संकल्पः स्यात् न च श्रुत्यर्थ वगम्ये

क्रमेते३ लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं संकल्पबलादेव चैषां यावत्प्रयोजनं स्थैर्योपपत्तिः प्राकृतसंकल्पविल क्षणत्वान्मुक्तसंकल्पस्य अत एव चानन्याधिपतिः ९ अत एव चावन्ध्यसंकल्पत्वादनन्याधिपति र्विद्वान्भवति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः न हि प्राकृतोऽपि संकल्पयन्सत्यस्वामिकः सन्मानलक्षणः स न्सतो संकल्पयति श्रुतिश्चैनं दर्शयति अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां

यदि भोगासंकल्पानन्तरमपि पृथक्तानुरसाध्यनिमित्तापेक्षा स्यात्तर्हि निमित्तप्राप्तेः प्राग्जातसंकल्पस्य वैध्यत्वं स्यादेवो विलम्बात्ततः सत्यसंकल्पश्रुतेर्नेयत्वात्तत्तत्साध्यानि निमित्तानि संनिदधाति निमित्ततरमिति नवीयस्वराधीनस्य विड्घः क थं संकल्पमात्राद्भोगसिद्धिरित्यत आह अत एवेति ईश्वरधर्मवाद्विद्याविर्भूततदृतिनसंकल्पभेदाज्जिभावः

26

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सत्यत्वादिधर्माणां समत्वं ह्यत्र कथं नामानन्वयत्वमाह चितितन्मात्रेणेति चितिमात्रं यथा ह्यत्तानादिर्विकल्पोऽसत्यत्वात्
अत्यंतासत्त्वमिति यावत् असत्त्वभावरूपधर्मात्मकमसत्त्वभावधर्मात्मकं तु सत्त्वमित्यास्वस्तेषामप्योपाधिकत्वादसत्त्वमित्य
द सम्यकामेति चिन्मात्रेऽभ्युपेत्यात्मन्यादिश्रुतिः कथं तत्राह अतएवेति सर्वथा निषेधादेवेत्यर्थः धर्माणां सत्यत्वमप्य
नासत्त्वेऽपि पत्त्वस्यमयुक्तं अद्वैतश्रुतीनां सर्वज्ञत्वादिश्रुतिभिरवहार्ये अबाधितत्वादनेकान्तोपपत्तेः श्रेयानितिसि
द्धांतयति एवमपीति अत्र केचिन्नुयंति आंदण्डचिन्मात्रज्ञानानन्त्यस्याज्ञानाभावात् कृत आज्ञानिकधर्मयोग

चितितन्मात्रेणात्तदात्मकत्वादित्येतद्दूषयति ८ यदप्यद्वैतवादिभिर्ब्रह्मदेवो भेदेनैव धर्मा निर्दिश्यंते तथापि
हि विकल्पनात्वेनैवाभावादिनिवृत्तिमात्रं तदुच्यते चैतन्यमेव नस्यात्मनः स्वरूपमिति चितितन्मात्रेणैव सिति
अनिर्धृत्तात्पाचश्रुतिः एवं वासर्वथा मानानंतरो वा यः कश्चन प्रज्ञानघन एवेत्यर्थं तारीयकाद्यनुरद्दीता
भविष्यति सत्काममनादयस्तुप्यपि वस्तात्मस्वरूपाणि धर्माद्युपं ते सत्याः कामा अस्येति तथाप्युपाधिसं
बंधार्थोनानात्वेऽपि न चैतन्यवत्स्वरूपसंभवोऽनेकाकारत्वप्रतिपत्तेर्यथा तथेति च ह्युद्दि अनेकांतानेकाकारत्वं स्था
नं नो पिपरसमयालिंगनमिति [illegible] वजन्नाणदि सर्वोऽपि स [illegible] भिप्रायत्वानन्यथासात्तर
तिरित्यादि बहुदिक्स्यात्येव वर्ति क्रोडा [illegible] भिन्नात्मनि भिन्ना निरावरणानां चित्तं हि गीयुवि षयत्वात्तेषां ८
तस्मान्नित्यत्वादपि धर्मान्तरेण प्रसक्तेना व्यपदेशेन बोधात्मना भिन्नियता तदस्मात्क्लोभिवाचार्यो मन्यते एव
मप्युपन्यासान्तर्वैभावाद्विरोधं वादरायणः ७ एवमपि पाक्मार्थिकत्वेन तथा तत्स्वरूपाभ्युपगमेऽपि स्व
वहारावेद्यत्वाभ्युपगमादिनावगतम्प्रत्यक्षेयं रूपं तस्य आलोचनाद्वितो बादरायण आचार्य

इति तत्त्वं बोधनीयाः पंडितधर्मा एवं विशालानिषद्धेतु जीवान्तरे एवं हुर्यंतइति न च मला विघेकाभ्यन्तरात्रो कृतो
जीवांतरभिदिवाद्या मनवयं तत्रोपजीवानां तत्त्वं हृयं इत्थं किंतु तत्स्यानां नानात्वाधानिकत्वाददयाभिमा
निनो न कामं नर्यानोपाधिकजीवा व्यवहार्यं इति तदस्मः नहि नाना विधा पदेन एव कुतोऽनादियते जीव भेदस्यावस्य
कत्वादिति नैव प्रकृति नाना त्यज्य भिन्नो विप्रति जीवं प्रपत्त भेदात्मा प्रमाणानिष्करने कार्योकात्वादितिसर्वेष्वसमनएका
विधापदत एव अयान्यं प्रभेदेन च व प्रमुक्तिव्यवस्थेति संक्षेपः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संकल्पमात्रान्निर्मितदेहाननुपजीवने भुञ्जीथाहं तत्संप्रयुयमाह भावमिति अनादिलिङ्गशरीरस्यैकस्यैव
पा शरीरस्य वा निर्मितानेकदेहेषु भोगसिद्धिः एवं च फलसिद्धावपि निमित्तमात्रं सूत्रे यथानादि
च ना संप्रयुक्ताया क्रियायां च यथानादिष्वमार्गेषु षण्णानेकधाभावः विद्वान् नद्वेतापि चित्तमात्रं लिङ्गोपहितात्म
२९ त्वतत्स्थलिङ्गाभेदेन नानेकत्वं संभवति अतः स्फटिकवलाहकसूत्रवानादिलिङ्गस्यानेकदेहेषु प्रवेशे न
भेदप्रसङ्गः यद्यपि मूलप्रदीपस्य वर्तितरेषु प्रदीपाभावानां न भेदो लिङ्गस्य तु देहभेदकृतो भेदो न स
ऽः स्वतो लिङ्गाभेदेन ऽपरितज्जीवभेदादनुसंधानानुपपत्तेः आगन्तुकानेकलिङ्गास्तत्त्वेव सत्कार्यवादात्
भावे जैमिनिर्विकल्पाभ्यनादित्य तु शरीरत्वं मत्तकस्याभेन तत्र विधाभावादिषु नेकशरीरसर्गाकि ७८
निरात्मकानि शरीराणि दारुयन्त्राणीव स्युः अनेकशरीरात्मकान्यास्मिन् दाहिशरीरवदित्निवीदात्मत्वं चा
त्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरेकेन शरीरेणाप्यामादितरा णि निरात्मकानीत्येवं प्राप्ते प्रतिपन्ने प्रदीपवद्
वेशा इति यथा प्रदीप एकोनेकप्रदीपभावमापद्यते विकारशक्तियोगादेवमेकोपि सन् विद्वान् ऐश्वर्ययो
गादनेकभावमापद्य सर्वाणि शरीराण्याविशति कुतः तथा हि दर्शयति शास्त्रमेकस्यानेकभावं स एक
धा भवति त्रिधा पञ्चधा सप्तधा नवधा इत्यादि नैतदारुयन्त्रोपमाभ्युपगमे वकल्पते नापि जीवान्तरावेशे न
च निरात्मकानां शरीराणां प्रवृत्तिः संभवति यत्तात्ममनसोर्भेदानुपपत्तेरनेकशरीरयोगासंभव
इति नैष दोषः एकमनोनुवर्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसंकल्पत्वात् स्रक्ष्यति स
प्रवृत्तिभेदा भिभेदादात्मनोपि भेदनाधिष्ठातृत्वया स्यात्ते एषैव च योगशास्त्रे प्रयोगिनामनेकश
त्वं तथापि प्रदीपवज्जातैकेन मन्त्रिविद्वक्ताये पाद दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यं द्रष्टव्यं तथा च यथा प्रदीपोनेकव
र्तिषु प्रविशति एवं विद्वान् योगबलाद्देहलिङ्गस्याप्यवादनेकदेहेषु प्रावशादेशा इति सूत्रार्थः विद्वान्नेक
धाविष्ययन्तमन्यथा न सूत्रकार इत्याह नैतदिति इत्यसूत्रस्यात्मकत्वमित्याह न च निरात्मकानामिति यत्त्वनादिमन
एकदेहस्थं तदनुसारीणि देहान्तरस्थानि मनांसि भवन्ति तद्वक्ष्यामाणन्नियम्यत्वसंभवादिति अत्र योगशास्त्र
संमतिमाह एषैवेति निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषामिति हि भगवान्
तज्जलिनासूत्रेणायोगिनो निर्माणमात्राणि निर्माणचित्तानि निर्माणादेहेषु भवन्ति तेषां नियामकमनादिचित्तमित्यर्थः २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवकारवचनमनसेति विशेषणो नान्यथा गमयेदा ह्येवमभावमिति सर्वं पश्यति अभावं बादरिराह ह्येवं अत्रापि वा
दिविवादात्सायः तत्र देहाद्येन सम्भवेति च पत्यृद्धं शर्वं पदः कालभेदेन ध्यायांसि तिचेति सिद्धान्तपदोद्दिष्टफ
लं तत्तत्त्वश्रुतेर्मुख्यत्वमिति विवेकः द्वादशाहवदिति यथ्वंविद्वांसः सत्त्वमनुपश्यतीमनसा यचोदनागमपत्तेन

अभावं बादरिराह ह्येवं १ संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिश्रुतेः मनस्तावत्संकल्पसाधनं
सिद्धं शरीरेन्द्रियाणि पुनः प्राप्तैश्वर्यस्य विदुषः सन्ति न वा सन्तीति समीक्ष्यते तत्र बादरिराचार्यः
शरीरेन्द्रियाणामभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते कस्मादेवं ह्याहाम्नायो मनसैतान्कामान्पश्यन्
शरीरसंपद्याणां चाभावं ... मनसेति विशेषणात्तस्मादभावः शरीरेन्द्रि
रमते य एते ब्रह्मलोक इति यदि मनसा शरीरेन्द्रियैश्च विहरेत्... २ जैमिनिराचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेन्द्रियस्य भावमु
पलभ्यते भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिना अनेकधाभावविकल्पमामनन्ति न ह्यने
कधात्वमन्यते यतः स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादिना ... अनेकधाभावविकल्प
कविधता विना शरीरभेदेन ... स्यात् ... तस्मात् ... इत्यतः सगुणविद्याफ
लभोक्ता तेनापि विद्यमानशरीरेन्द्रियो ... द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ३ बादरायणः पुनराचार्योऽत एवो
भयभावेनोपपन्नमुभयत्र श्रुत्यवगते द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ... शरीरवत्त्वं संकल्पत्वात् संकल्प
भयश्रुतिलिङ्गदर्शनाद् ... अशरीरत्वमिच्छति ... भवति उभयथा ... ऋतुलिङ्गदर्शनाद्देवमिच्छमर्पणि
वैविध्यात् द्वादशाहवद्यथा ... तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ४ यदा तनोः सेन्द्रियस्य शरीरस्याभावस्तदा यथा सन्ध्ये स्थाने शरीरेन्द्रियवि
तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः ... कामा भवेयुः ... तद्वदेतदुपपद्यते भावे जाग्र
द्वत् ... विद्यमाने ... जाग्रदिव ... कामाभवन्ति ... उपपद्यते प्रदी
पवत् ५ भावे तु ... प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति

द्वादशाहवदुभयविधं ... अतः ... स्थिते ... कामसंयोजयिष्य
ति यथा ... कल्पना ... प्रदीपवदावेशः ॥

संकल्पपतितद्दासशरीरी भवतिपदात्त्वशरीरताप्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किं चेश्वरस्य नित्यसिद्धत्वाज्जीवैकसमधिगम्यत्वाच्च जगत्सृष्ट्यादिकं न तत्र समर्पयितुमसिद्धं तांजीवानामित्याह नियम
सू० हेत्वनिबंधनत्वाच्चेति किंच विद्युत्प्रसमप्राधान्यमित्यत्र विरोधः एकस्य प्रत्येकमागत्य त्वेकएवेश्वर इत्याह समनस्कत्वा
२० दिति अधिकारेणैतेन यत्नादिना हीनित्याधिकारिकं सचाधामर्ह लक्ष्यत्वनसमप्राप्यत्वात्कर्तृ इति पर्यः मनसस्स
ति: सर्वसंकल्पात्मकत्वात्परमात्मनस्तत्र विलंबेऽपि ऋचायाज्ञानः प्रयोदयादिनिष्फलेः तथा च यदिश्वरे निरंकुशस्वाच्च।
नियमशास्त्रनिबंधनत्वाच्च नत्वन्येषामाज्ञितामनन्यश्रेवकंतत्तिनरेषामिथ्यासाधेश्वर्यं श्रूयते तेनाप्यविहितानेन
गम्यमाने समनस्कत्वादेव चैतेषामनेकत्वमनेकस्य चित्तस्य मिथ्यायः क्वचित्सदाभिप्रायः स्यैव वि
प्र२ रोधि कदाचित्स्यादप्येकस्य चित्त्वेकस्यैकत्वस्य समस्यासाधिरोधः समर्थतततः परमेश्वराकृततेत्रवमे
वेतदेषामिति भवति इते प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमंडलस्थोक्तेः १८ अथ यदुक्तं साक्षान्नित्य
राज्यमित्यादि प्रत्यक्षोपदेशात्ति स्वस्य स्वैमैश्वर्यं विदुषोऽन्यायमिति तन्नतीदं तेष्व अत्रोच्यते नायं दोषः आधि
कारिकमंडलस्थानेः आधिकारिकोऽयः सविता मंडलादिषु विशेषायतनेषु वस्थितः परं ईश्वरस्तदाय
त्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते यत्कारणमनंतरमाप्नोति मनसस्पतिमिति आदयोदिसर्वमनसां पतिः ईर्ष्वं
सिद्धंदिश्वरस्तमाप्नोति न्मनतद्विक भवति तदनुसारेणैव वचानंतरं वा कातिष्वस्तुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानप
तिश्च भवतीत्याह एवमन्यत्रापि यथासंभवं नित्यसिद्धे श्वराणायत्तैवैषामैश्वर्यं योजयितव्यं विकारावर्त्यपि
तथाहि स्थितिमाह १९ विकारावर्त्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपमस्ति न केवलं विकारमात्रगोचरमेव सवि
तृमंडलाद्यधिष्ठानं तथाह्यस्य द्विरूपां स्थितिमाहाम्नायस्तावानस्य महिमा अतो ज्यायांश्च पूरुषः पादो
स्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीत्येवमादिः नचतद्विविकारं रूपमितरालंबनाः प्राप्नुवंतीति या
वेवक्तुं अतन्क्रतत्वान्तेषामतश्चयथैव द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणरूपमनवाप्य सगुणमेवावतिष्ठते एव
सगुणोऽपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्यावग्रह एवावतिष्ठते इति द्रष्टव्यं
अमुक्तं स्वाराज्यं स्वराज्यप्राप्यत्वं भवत्यादतोऽभोगेश्वरानंबंध भवतिनजरातंतुमाहि स्थितिमावः वाकानित्यादि
कमपीश्वराधीनमित्याह तदनुसारेणेति उक्तन्यायेकामचाराद्विवाकाष्ठ तिष्ठति एवमिति जगत्स्वात्पारतुषो
सकमाप्य: तदप्यस्यनिष्टत्वात्तैकत्वमिथ्यादिविदित्वाधामोपासस्य निर्गुणस्वरूपस्य मिचारमेवाह विकारावर्त्यपि चे २२
ति॥

28

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उत्तरस्तु चाप्यर्थेऽशकामाह कथं पुनरिति सलिलवत्सलिलः स्वच्छत्वादि: ननु द्वितीयमस्तीति किंचिन्नसुभिम्मत्वि हत्वोक्तं तत्केनकमिमाद्विर्गीचिन्मुक्तिप्रकल्पोक्त एवं विशेषणत्वाभावेवच नेषु मिम्नतास्यतराणे तसमगुणेनास कस्य भोगो केन विरूप्यतेति विषयत्वादित्याह स्वाप्येति नचैव स्फूर्तेर्नर्दधिकास्वस्यात्त्वगुणादि प्रकरणावला टुक्तेय चनानामन्यतरापि लक्ष्माविस्फूर्तेर्हि यत्तत्तेषु गम्यत इत्यर्थः अत्र समुत्थानादिवाक्यमुक्तिविषयं यत्रेस
कथं पुनर्मूलस्यानेकशरीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यमभ्युपगम्यते पापूनानत्वेनकं विज्ञानीयात्रतनन्द्वितीय मस्ति ततोऽन्यद्विष्णुकं यद्विजानीयात् सलिलवदेकोऽद्रष्टेति भवतीय च जातीयका श्रुतिर्विशेषविज्ञाननिवार यतीत्यत उत्तरं पठति स्वाप्ययसंपत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि १८ स्वाप्ययः सुषुप्तं स्वरूपेणावभवति न स्मादेनम्नपितीत्या चदननादिश्रुतेः संपत्तिः कैवल्यं तत्र सम्बन्धुत्थानं तीति श्रुतत्स्यानन्यतामवस्था मपेक्ष्यैतद्विशेषसंज्ञाभाववचनं कचित्स्वप्नावस्थामपेक्ष्याचार्थे कचिन्नैव स्यादवस्थाकल्प्यमभ्युपगम्यते यत्स्वरूपं वैतद्धिकारवत्याद्याविष्कृतमैतम्भोग्यत्वः समयोगातान्तम्पित्तस्मपित्तप्रतस्मन्तलिप्यत्र त्त्वपसर्वमात्मेवाभूतत्पत्र समेधान कचनकामेकामयत्नेनकंचन स्वप्नं पश्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः सगुण विद्याविपाकस्यानन्तेनस्वर्गादि वद्वचसामर्थयत्रेनदेशुमैश्वपत्रयंतनस्मादद्वयः जगद्व्यापारवर्जं प्र करणादसंनिहितत्वाच २० येस एतानवृत्तो पासकाद्वर्जमत्तसेषरसाद्युत्वेभजोत्विकितया निरवग्रहमैश्व २
र्यंभवतुताहो स्विन्नावग्रहमितिसंशयः किंतावत्प्राप्तं निरवग्रहं मेवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति आप्नोति स्वा राज्यं सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिश्रुतिभ्यः इत्येवं प्राप्ते पठति जग द्व्यापारवर्जमिति जगदुत्पत्यादिव्यापारवर्जमपि त्वन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं मुक्तानां भवितुमर्हति ज गद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य कुतस्तस्य तत्राप्रकृतत्वादसंनिहितत्वाचेतरे व्यापार एव हीश्वरोजग
१२ व्यापारेषिकृतस्तमेवेकमेव त्वादुपदेशात
त्पुमहं निःसृष्टिविषयमिति विभागः जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणस्येत्यादिनोक्तेऽर्थे सद्भूतत्वद्वादित्वात्तिमिति वि षय तेनान्नाद्यवादात्मगति: इत्यन्याद्दर्शनात्सर्वाय: ईश्वरतानाम्तंवर्वपदफलेसिद्धान्ततद्विधायाविनामीषु रविषमन्वादेकम्पनित्याहिदस्या स्वसकृतामकर्तृत्वसिद्धेरितिविवेकः सत्यपातामसमयपुस्तकणश्चतके कल्पत्त्वक्षतोप्रकृतस्य वैनियन्त्वाद्विजगद्व्यापारः नसुपात्सकानां देवविनन्तसंभवति ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्र०
च
२९

यद्यपि तेषामिह न पुनरावृत्तिरिमं मानवमिति च श्रुतिः सिद्धेऽममिति विशेषणात्कल्पांतरे ब्रह्मलोकं गतानां कस्या
तरस्यावृत्तिर्भाति तथापि स्वोपास्तिविनाऽप्यर्चिरादिविद्याः श्रमेण परं ब्रह्म चतुर्दिक्साधनैश्वर्यानात्तेषां तत्त्वज्ञानेन तद्
साभावादावृत्तिः स्यान्नयेनद्रष्टादौ शेषाश्रयणात् तेषां सगुणविद्याफलं तदर्थेऽपि निरवग्रहत्वमात्मतत्त्वानभिज्ञ
नियमः स्यादिति प्राप्ते अनावृत्तिरिति नन्वत्र सकृतं सगुणविद्यामेवानावृत्तिफलकत्वेन निर्गुणविदां तत्र का
ऽनावृत्तिर्वक्तव्याऽत्मानावृत्तिशंकाभावादित्यत आह सम्यगिति तदाश्रयणेति सगुणविदामावृत्तिप्रसंगे समदर्शना
श्रयणेनैवानावृत्तिः साधिताऽतः स एव सम्यग्दर्शिनां नावृत्तिशंका नेति किमु वाच्यमित्यर्थः यत्राध्यायपरिसमाप्ति
स्तत्र पदमात्रस्याभ्यासोऽदर्शि नमिह सूत्रस्यैवाभ्यासात् समाप्तिर्ध्वन्यते आह अनावृत्तिः शब्दादिति एवं सम
न्वयोऽत्र त्रयस्त्रिंशदास्मवेदांतप्रमाणकत्वमवधारितं नावधारितं प्रतिनेकोदिसर्वप्रकारविरोधः परिहृतः

न्तवत्त्वेऽपि त्वैश्वर्यस्य यथानावृत्तिस्तथा वर्णितं कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमित्यत्र सम्यग्दर्शनविध्व
स्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः तदाश्रयणेनैव हि सगुणशरणानामप्यना
वृत्तिसिद्धिरिति अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति इति श्रीम
च्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ४

साधनसंपत्तिश्च दर्शिता तस्माद्विवेकादिसाधनसंपन्नस्य श्रवणाद्यावृत्तिनिरस्तसमस्तप्रतिबंधस्याखंडात्मसंबोधात्स
मूलबंधध्वंसे समस्ताविर्भूतनिष्कलंकानंतस्वप्रकाशचिदानंदात्मनावस्थानमिति सिद्धं नानाविधग्रंथजातवी
क्षासमर्थया मति शारीरकस्य भाष्यस्य कृता व्याख्या समतां मुदे १ अंतर्यामी जगदात्मा तोऽसर्वकर्ता रघूद्वहः अ
तोऽत्र दोषोऽशंक्यः स्याद्दैवश्चेति शास्त्रतात् २ वत्सस्तोष्यं भक्तवत्सलयुवा लेको स्तमामाद्यंतमीताको
दंडदीनामभयवरयुतां वीसवामांसमासः स्वस्ताः कस्मादिलोयं हृदि कृतमननाभाष्यरत्नप्रभाख्याऽस्त्वात्मानंदे
कलव्या रघुवरचरणांभोजयुग्मं प्रपन्ना २ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्य
पादशिष्यश्रीगोविंदानंदभगवत्कृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ४ २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निर्गुणस्वरूपे प्रमाणमाह दर्शयतश्चेति यथा तानाभ्यां वा [illegible] ब्रह्माधिष्ठानाभ्यां वा ज्ञानान्तरं ष्टत्वादिन
प्राप्नोति तथा नाम्नापि [illegible] भाव: तत्र प्रथमे ब्रह्मलोकगतत्वमाह हिरण्यगर्भ: सपादेलिङ्गात्मा
प्रथमतस्तत्सामीप्ये तेषु [illegible] ब्रह्मलोकेत्वादुत्पत्ति: तत्र ब्रह्मलोकमाह यथेति सोमसामस्थे [illegible]
[illegible] तेनोपसन्नो ब्रह्मलोकता सामीप्ये [illegible] ब्रह्मलोके [illegible] मुक्तिर्वा [illegible] समभिसंपद्य
यन्तस्तत्कारं [illegible] पूजयति भगवानिति भगवन्तं [illegible] आचार्यस्थापनादर्चायन्ते
दर्शयतश्चैवमन्यत्रानुमाने च दर्शयतश्चाविकारावर्तिनं परस्य ते [illegible] अतिस्रष्टो नतत्र सूर्यो भाति न
चेत्तारकं [illegible] इति [illegible] नपावकं इति च तद्देवं वि
कारावर्तिनं [illegible] [illegible] सामस्य [illegible] १ [illegible] विका
[illegible] मे [illegible] इति [illegible] तत्र [illegible]
वर्ते लोकास्वर्वति यथेति [illegible] इति [illegible]
ता [illegible] ब्रह्मलोक [illegible] नन्वत्र [illegible]
त [illegible] आचार्य: पठति [illegible]
[illegible] २२ नाडीरश्मिसमन्वितेनार्चिरादिपर्वणा देवयानेन पथा ब्रह्मलोकं [illegible] विशेषणमाह इति
६वै४ यस्मिन्नरश्चण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि यस्मिन्नैरंमदीयं सरो यस्मिन्नश्वत्थ: सोमसव
नो यस्मिन्नपराजिता पूर्ब्रह्मणो यस्मिन्प्रभुविमितं हिरण्मयं [illegible] इदं
[illegible] ब्रह्मलोका [illegible] पुनरा
वृत्तिरिति [illegible] ब्रह्मलोकम [illegible] पुनरावर्तन्ते इत्यादि
बादरायण पदेन [illegible] ब्रह्मलोक [illegible]
निरवद्यममृतम् [illegible] इति
इति [illegible] ब्रह्मलोक [illegible] इति [illegible]
लोकान्तरे [illegible] ब्रह्मलोक [illegible]

छान्दोग्य [illegible] ब्रह्मलोक [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham